

د بناغلي زماني

او

بناغلي سيستاني

د ليکنو په هکله

Ketabton.com

پوهاند محمد حسن کاکړ

۲۰۱۵

د مطالبو فهرست

- سرريزه

لومړۍ برخه:

- د ښاغلي زماني د ليکنې په هکله

- د ښاغلي زماني يوه بله ذهني حيرانوونکې وينا

- له برتانويانو سره اړيکي

- د پاچا امان الله ځيني مهمې تېروتنې

- د پاچا امان الله وروستۍ لويه جرگه

- د پاچا ضد تبليغونه او بغاوتونه

- د شنوارو ياغي توب

- حبيب الله په نا ارام کوهدا من او سيد حسين په نا کرار کوهستان کي

- په کابل باندي د حبيب الله بريد

- د کابل ښار استحکامات او د پاچا ناخاپي استعفی

- پاچا امان الله او د هغه لس کلنه واکمني

- د امانې دورې له تاريخ سره بې کچي مينه او تنده

دوهمه برخه:

- د ښاغلي سيستاني د ليکنو په هکله

- يادښتونه

سريزه

دغه ليکنه د بناغلي عبدالرحمن زمني د هغو لنډو ليکنو په ځواب کې ليکل شوې چې ده زما په يوه پخواني چاپ شوي کتابگوټي- د پاچا امان الله واکمنۍ ته يوه نوې کتنه- په اړه کړې، په دغه مقصد چې په خپل فکر وښيي چې هغه په زياته اندازه په کابل کې د برتانوي هند سفارت سکرتر، شيخ محبوب علي، د ليکنې، د برتانويانو د استخباراتو پر بنسټ تهيه شوې وه، د دې لپاره چې د پاچا امان الله د ناکامۍ نسبت افغانانو ته وکړي، نه برتانويانو ته. په دغه لړ کې دی دا هم وايي چې دغه ليکنه، يانې "د امان الله سقوط"، د منشي علي احمد نه ده، او دی نه دا چې د پاچا امان الله منشي نه وو، د کره مالوماتو خاوند هم نه وو.

ما په دې اړه ټول هغه خپاره شوي اثار- دا ځل په ډير ځير سره- ولوستل چې د پاچا امان الله په اړه د هغه وخت ليکوالو کړي وه. يو مدرس استاد چې د لکچرونو په ورکولو، او د محصلانو په انتقادي پوښتنو سره نويو ټکو، مفکورو او بصيرتونو ته متوجه کيږي؛ زه هم د پورته انتقادونو او د پورته اثارو په دقيقې مطالعې سره نويو فکرونو او نويو بصيرتونو ته متوجه شوم، او يو ځل بيا په دغه فکر شوم چې دقيقه او انتقادي مطالعه که ډېر زحمت لري، ښه ثمره هم لري، چې هغه نويو بصيرتونو او فکرونو ته لار موندل دي. په هر حال زه په خپلې دغې مطالعې سره د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه دغسې نويو ټکو ته متوجه شوی يم، چې هغه سربېره پر دې چې د پاچا امان الله په اړه زما د کتابگوټي په تائيد ده، نوي ټکي او بصيرتونه هم لري، چې د مخه څوک ورته متوجه نه وو. دغه ټول ما په متن کې په اوږده ډول بيان کړي، دلته يې يوازې لنډيز وړاندې کوم، هغه هم د غټو ټکو.

- ارواښاد منشي علي احمد د امان الله د سقوط پاڼو يا ليکنې محرر دی، نه محبوب علي. د منشي علي احمد د وراره، محترم مهدي شاليزي، چې پخوا د حربي پوهنتون استاد وو، او اوس په سويس کې اوسېږي، په وينا چې وايي، منشي علي احمد دهغه تره د پاچا په ټوله واکمنۍ کې د هغه منشي وو. دی وايي چې دغه تره يې يو ديني عالم، د ادب او شعر علاقمند وو او "د غزني تاريخ" په نامه يې يوه لاسي ليکنه هم لرله، چې د هغې ذکر د ارواښاد فرهنگ په اثر کې هم شوی په نامه د "افغانستان در پنج قرن اخير". هغه وخت چې پاچا امان الله د کندهار نه د کابل بيرته نيولو په نيت غزني ته ورسيد، منشي علي احمد هم ورسره وو. په دغه وخت کې په کابل کې د برتانوي هند سفارت تړل شوی، او محبوب علي هم له افغانستان څخه وتلی و، نو د هغه د پاره ناممکنه وه چې د پاچا امان الله د سقوط په نامه ليکنه وکړي، چې په هغې کې غزني ته د پاچا دغه سفر په تفصيل او دقيق ډول بيان شوی دی.

- ما په دغه موجود کتابگوټي کې هم تثبيت کړي چې د پاچا امان الله د واکمنۍ نسکورېدنه د برتانويانو د توطيو او دسيسو نتيجه نه ده. نور خو لا څه چې پخپله امان الله هم برتانويان په دغه هکله تېرته کړي، او دا يې ويلې چې، ملايانو يې مخالفت کړی، بې له دې چې چا پيسې ورکړي وي. خو دا يوه قوي افسانه ده چې پاچا د برتانويانو د توطيو بنسکار شوی دی. اوس د دې وخت دی چې يو څوک دغه افسانه له تاريخي واقعيتونو څخه بېله کړي. ما په دغه کتابگوټي کې دغه موضوع اوږده څېړلې، لکه چې په ها بل کې مې په لنډه ډول بيان کړی. له دې نه مې مطلب دا دی چې دغه تاريخي واقعيت بايد لوستونکو ته بيان شي، او دوي دې ته هم ملتفت کړل شي چې کله ولسي خلگ وپارېږي، ډيناميزم او قوت يې تر هر بل ډيناميزم نه پياوړی کيږي. د حيرانۍ وړ او نه فکر کېدونکې پېښې رامېنځ ته کيږي، او حتی د تاريخ بهير اړول کيږي. د پاچا امان الله په وخت کې همدغسې وشول.

- د پاچا امان الله د ستونزو منبع د هغه د اصلاحاتو پاروونکي برخې، د هغه خپل شخصيت، د هغه زورواکي، اتوکراسي او د دوهمې دورې اصلاحات او په خاص ډول د کابل د نارينه او نسحو مجبورول وو، چې اروپايي ژوند طرز غوره کړي، او خپل ژوند طرز بدل کړي، هغه هم سمدلاسه او په حکومتي امر. په نتيجه کې وگړي ترېنه بېگانه، مذهبي مشران ورسره مخالف، او خپل چارواکي يې ورسره بېعلاقې شول. دی يوازې پاتې شو. په دغه حال کې ده حتی په خپلو نږدې چارواکو هم اعتماد کولی نه شو، او په بحراني حال کې د خپل ژوند په وېره کې شو. ده بيا د خپل پوځ د يوې وړې مخکښې برخې په ډراماتيکي ماتې سره له پاچايي څخه لاس واخيست، که څه هم د کابل د ښار دفاعي ترتيبات ټينگ، پوځ او حکومت پر ځای وو. دغه وخت و چې يو نالوستي کليوال، خو زړه ور حبيب الله داړه مار ته د کابل د تخت نيولو موقع په لاس ورغله، چې په ډېر غټ پوځ سره يې هم تر لاسه کولی نه شوه.

دغه ليکنه د پاچا امان الله د واکمنۍ د ټولو پېښو بيان ته ځانگړې شوې نه ده. يوازې هغه عوامل پکې بيان شوي چې پاچا امان الله په خپلو فعاليتونو او بېسارو اصلاحي پروگرامونو سره، د خپل نيکه، امير عبدالرحمن، په لاس جوړ شوی ټينگ نظام له لاسه ورکړ، او د هغه په دغې ناکامي سره په افغانستان کې د کورني جنگ يو نوی فصل پرانيستل شو. د دغې ليکنې وړه برخه د ښاغلي سيستاني د هغو ناسمو ليکنو په اړه ده چې ده يو وخت، بل وخت د معاصر افغانستان په اړه کړي او د زماني د ليکنو تر اغېزي لاندې يې د خپل چنگيزي ډول ذهن نه حکم صادر کړی چې وطنوال دي د پاچا امان الله په اړه زما کتابگوټی ونه لولي. د دغو دواړو غرضناکو او ناسمو ليکنو، چې له هغو نه يې يوه ننداره جوړه کړې وه، زه مجبور کړم چې دغه ليکنه وړاندې کړم، چې په هغې کې مې اصلي او اړوندي موضوع گانې د افغانستان د تاريخ په رڼا کې طرح او بيان کړې، او له دې نه مې ډډه کړې چې هغې ته شخصي بڼه ورکړم.

د پاچا امان الله دوره تر اوسه هم تاريخي او سره شوې نه ده. اوس هم د هغې په اړه د عامه ذهنيت او تاريخي واقعيتونو تر مينځ واټن پراخ دى. ما په دغې لنډې ليکنې کې کونښن کړې چې تاريخي واقعيتونه له پارتيزاني او د ناسم ذهنيت له سلطې نه وژغورم، او هغه يوازې د هغه وخت د اثارو پر بنسټ وکارم، او د معمول په شان، شخصي احساسات پکې دخيل نه کړم. د اثارو ذکر مې ځاى پر ځاى کړئ، خو د هغو اول ځل ذکر مې په تفصيل سره په ليست کې او د هغو تکرار مې د ننه په متن کې په لنډ ډول ذکر کړئ.

ما دغه کتابگوټى هم، د ها بل په شان، تاريخ علاقه منو او پوهنتوني محصلانو په نظر کې نيولو سره کښلئ، او هيله کوم چې لوستل به يې ورته گټور وي.

د محترم نسيم سليمي ورور نه مننه کوم چې زما دغه ليکنه يې، له ډېرو مصروفيتونو سره سره تايپ کړې. ده لا د مخه يې زما يو بل اثر 'د افغانستان سياسي او دپلوماتيک تاريخ' له انگريزي نه پښتو کړئ. دغه اثر به زرد علامه رشاد د خپرندويه ټولني له خوا خپور شي.

محمد حسن کاکړ

اکتوبر، ۲۰۱۵

پوهاند محمد حسن کاکړ

د ښاغلي زماڼي او ښاغلي سيستاني د ليکنو په هکله

لومړۍ برخه

د ښاغلي زماڼي د ليکنې په هکله

ښاغلي عبدالرحمن زماڼي، زما د يوه کتابگوټي په اړه، "د پاچا امان الله خان واکمنۍ ته يوه کتنه"، يوه ليکنه کړې او هغه يې په افغان-جرمن ويب سايت کې هم په پښتو او هم په فارسي کې په شپږو برخو کې خپره کړې او ورته يې د اعلان شکل ورکړی دی. د ده مقصد دادی چې وښيي زما دغه کتابگوټی د يوه انگليسي اېجنټ په استخباراتي راپور بنا دی، نه دا چې هغه د منشي علي احمد وي، چې د پاچا امان الله منشي و، او ليکنه يې د امان الله د سقوط په نامه کړې ده. په دې ډول ښاغلي زماڼي هغه د "غازي امان الله خان پر وړاندې د انگريزي تخريباتو سرچينه" ښيي. دی دا هم وايي چې "مهمترين ماخذ کتاب داکټر صاحب کاکړ بوده...". په پښتو متن کې هغه "تر ټولو لوی او معتبر ماخذ" ښيي. مانا دا چې له دغې منبع نه په پراخې اندازې استفادې سره زما دغه کتابگوټی د برتانوي هند د حکومت د نظريو انعکاس دی.

اول خو د ده دغه وينا د واقعيت تحريف دی. زما د کتابگوټي له ۱۴۲ ماخذونو نه ۳۳ يې د تاريخپوه ميرغلام محمد غبار، ۲۹ يې د لودويک ادمک، ۲۱ يې د حاکميت قانون په نامه د پاچا امان الله، ۲۱ يې د منشي علي احمد او ۱۴ يې د تاريخپوه فيض محمد او نور يې د نورو دي. په دې ډول د ښاغلي زماڼي د وينا پر خلاف "د امان الله سقوط" په نامه ليکنه زما د کتابگوټي "تر ټولو لوی او معتبر ماخذ" يا "مهمترين ماخذ" نه دی. مهمه دا ده چې "د امان الله سقوط" په نامه ليکنه، د زماڼي د وينا پر خلاف، د برتانوي اېجنټ يا د هغو استخباراتي راپور نه دی. اول دی دغه ليکونکی هم اېجنټ (Agent) او هم د برتانوي سفارت سکرټر ښيي، په نامه د شيخ محبوب علي. په داسې حال کې چې سکرټر او اېجنټ په بېلو دورو کې د برتانوي هند لپاره کار کاوه. د اېجنټ په نامه هندي مسلمان له ۱۸۸۰ نه د پاچا امان الله تر واکمنۍ پورې يوازې د خبرلوخي په ظرفيت کار کاوه، او سکرټر يا منشي له هغه وخت نه چې برتانوي هند په افغانستان کې سفارت پرانيسته، په سفارت کې ماموريت درلود. دا هم بايد وويل شي چې د دوی ځينو له افغانستان او په خاص ډول له واکمنۍ کورنۍ سره خواخوږي لرله. د امير عبدالرحمن په وخت کې دغه اېجنټان په دې هم مؤظف وو چې هغه ته هم راپورونه تهيه

کړي. د دوی اول اېجنټ قاضي عبدالقادر یوسفزی و، چې د مخه د امیر شیرعلي لوی مشاور و، او د هغه په اصلاحاتو کې یې فعاله او مهمه برخه لرلې ده. برتانویان مجبوره وو چې هغه چې د دقیقو مالوماتو خاوند او د دوی مخالف هم و، استخدام کړي. دوی دافغان - انگلیس له دوهم جنګ نه وروسته د افغانانو د سخت مخالفت له امله بل څوک هلته استولی نه شو. حتی دغه شیخ محبوب علي، چې د سکرتر په نوم، په کابل کې د برتانوي هند په سفارت کې کار کاوه، د پاچا امان الله د کورنۍ سره خواخوږي لرله.

د ده دغه احساس هغه وخت ښکاره شو چې د پاچا امان الله ځایناستي، معین السلطنه، له درې ورځو پاچایي نه وروسته له ارګ نه په انگلیسي الوتکه کې پېښور ته ته. "د غازي امان الله زوال" نومي کتاب لیکوال، عزیز هندي، د دغې ورځې خپل مشاهدات په دغه ډول ثبت کړي: "کله چې د ارګ د مخې دروازې څخه معین السلطنه قدم د باندي کښېښود، نو د ډېره غمه بې هوښه شو، او بیرته راستون شو، او دروازه یې په غېږ کې و نیوله او ډېر یې وژړله او کله چې د الوتکو ډگر ته ورسېد سترګې یې هماغسې له اوبښکو ډکې وې. دلته د برتانیې د سفارت غړي په ډېرغم لړلي حالت ولاړ وو او له شکه پرته دا ډېره غم لړلي منظره وه. ... د برتانیې د سفارت هندوستانی سکرټر، شیخ محمد علي اکهي، حالت خو داسې وو چې په ډېره ژړا یې ستونځ بند شو. ... کله چې په اتفاقي توګه ما له هغه سره وکتل، نو له هغه څخه مې د دومره ویرجنتوب پوښتنه وکړه. نو هغه ماته وویل چې: او ته نه پوهېږې چې امانی کورنۍ پای ته ورسېده او د هغه تر څنګه د صوبه سرحد د مسلمانانو هیلې هم له مینځ څخه ولاړې. که د امانی دورې اغېزه په بل ځای کې وه، که نه وه، د هغه موجودیت لږ تر لږه د صوبه سرحد د خلکو د بيدارولو لپاره ډېر ګټور و. مور دا هیله کولای شوه چې مور به د هندوستان د نورو صوبو څخه زر آزاد شو." (۱) لیکوال عزیز هندي په خټه پښتون او د هند اوسېدونکی و. دئ له خپلې کورنۍ سره د پاچا امان الله د واکمنۍ په ټوله موده کې په کابل کې اوسېده: په قطعه نمونه کې کفتان او د پاچا ټینګ پلوی، خو د واقع لیدونکي انسان او د افغانستان د وخت له اوضاع نه ښه خبر و. دی د امیر حبیب الله کلکاني په وخت کې د لنډې مودې لپاره بندي و. داسې ښکاري چې محبوب علي په اصل کې د بنگېښ، یا ورکزي، یا کرمي له شعیه پښتنو څخه و. دیوه روایت له مخې، د ده یو زوی چې د ډېر عمر خاوند و، د افغان جهاد په وخت کې، په پېښور کې د ځینو اسلامي تنظیمونو د مشرانو سره ولیدل او چیرته نږدې یې په خپل مجلل کور کې مېلمانه کړل.

د امان الله د سقوط لیکونکي د شواهدو او دلائلو پر بنسټ منشي علي احمد (شالیزی مومند) دئ، نه محبوب علي. د محترم داود ملکيار په روایت، هغه په خپلو خلکو، یانې د شالېز کلي په مومندو کې د "منشي صاحب" په نامه یادېده او ده پخپله په وړوکتوب کې هغه لیدلی و. هغه وخت دی په دواړو سترګو پروند و. په غزني کې د ملکيار او د منشي کورنۍ ډیرې مشهورې دي. مومندان په پنځلسمې پېړۍ کې د کندهار د مرغه

نومې سیمې څخه اول غزني ته ولېږدېدل او بیا په خپله اوسنۍ سېمه کې ، له کامې نه تر پېښور پورې میشته شول او یو شمېر یې په غزني کې پاته شول.

دا چې ارواښاد علي احمد (شالیزی) د پاچا امان الله په ټوله دوره کې د هغه منشي و، محترم ارکان حرب، مهدي شالیزی په لاندې ډول تائیدوي. دی چې په افغانستان کې د حربي پوهنتون استاد و، د منشي علي احمد وراره دئ، او اوس په سویس کې ژوند کوي. دی دا هم وایې چې دوی څو وروڼه وه چې یو یې ارواښاد عبدالستار شالیزی و، چې د لوړو زده کړو او عالي شخصیت خاوند او په مشروطه شاهي کې د کورنیو چارو وزیر و. منشي علي احمد هم یو عادي شخص نه بلکه یو مهم او پوه شخص وو. دی د "غزني د تاریخ" په نامه یوه لیکنه هم لري، چې د صدراعظم محمد هاشم خان په وخت کې له چاپ نه پاتې او لادرکه شوه او ارواښاد میر محمد صدیق فرهنگ، چې هغه یې له خپل ورور، ارواښاد رښتیا، نه تر لاسه کړې وه، د خپل اثر په ۴۰۲ مخ کې په دغه ډول یاده کړې: "تاریخ خصوصي غزنین، تالیف علي احمد بن فقیر احمد، ساکن شالیز غزنین، نسخه قلمي متعلق به س. ق. رشتیا." شالیزی دا هم وایې چې تره یې د وخت له علماوو او ادیبانو سره ناسته ولاړه درلودله او "دسترس کامل به مطالعه و بعضا اثار " شاعران کلاسیک " از قبیل رودکي، جلال الدین بلخي، حافظ شیرازی و سعدي و بیدل داشت." پر دې سربېره منشي علي احمد "در امور دیني و مذهبي وارد و بسیاری را رهنمایی میکرد." د بناغلي مهدي شالیزی دغه لیکنه ماته د بناغلي داود ملکيار په لاس رسېدلې او زه دلته له دواړو نه مننه کوم.

بناغلي شالیزی په دغې لیکنې کې په قطعي ډول حکم نه کوي چې "د امان الله د سقوط" په نامه لیکنه د هغه ده، خو له هغې نه واضحه ده چې منشي علي احمد هم د پاچا امان الله منشي او هم د دغې لیکنې لیکونکې و. په دغه ډول: "ارواح شاد علي احمد خان با دانشي که حاصل نموده بود در آغاز کار به حیث مرزا در نزد مرحوم عبدالاحد خان برگید همکاري (کرد) و برگد صاحب از جمله همکاران مهم و قریب مرحوم امیر حبیب الله خان بود. مدتي بعد علي احمد خان بحیث میرزای دفتر (منشي) با مرحوم عبدالکریم خان علمي، نائب الحکومه مزار شریف، شامل کار شد و آهسته آهسته شهرتي کسب نمود."

"بالاخره در عهد شاه امان الله مرحوم در دربار شاهي بحیث میرزای دفتر شاه و هم باسم منشي که اصطلاح منشي به آمر دفتر و میرزای دفتر (درانوقت) استعمال میشد [ایفای وظیفه مینمود] و منشي علي احمد خان الی ختم پادشاهی با امان الله خان باقی ماند."

"در وقتیکه جنگ داخلی (سال سقاوي) که شاه امان الله خان مجبور به ترک وطن شد، منشي صاحب به همکاري شاه نیز از وطن یکجا خارج و در کویته رهسپار شدند. قراریکه میگویند که منشي صاحب در

موقعيکه شاه امان الله خان با اعضاي فاميل از کويته به ايتاليه عزيمت نمودند ، به تحت نظارت انگليس ها در قونسلگري شان باقيماند . در همين وقت کدام اثری بنام سقوط امان الله ... تحرير و تايپ شده در قونسلگري و بالاخره اين اثر تايپ شده به ارشيف لندن سپرده شد ."

ليکواله ريبه ستيوارت هم په خپل کتاب کي په نامه د "اور په افغانستان کي" منشي علي احمد ، بي له دې چي نوم يې واخلي، د پاچا شخصي منشي (Private secretary) يادوي او دا هغه وخت چي پاچا امان الله او منشي علي احمد په غزني کي، د هغه کلي ياني شالېزته نژدې چيرته و. (۲)

ماپه خپل کتابگوټي کي منشي علي احمد د دقيقو مالوماتو خاوند بنسولئ و، په تېره د غزني په اړه. خو بناغلي زماني له خپل ذهن نه دغه حکم راباسي چي "د غزني مومند ميرزا علي احمد خان نه خود دربار منشي و او نه د دقيقو مالوماتو خاوند و." دی د دې پروا نه کوي چي د ده حکم، هغه هم دغسي غوخ حکم، په واقعيت بنا دئ يا نه دئ. دی د دې هم پروا نه کوي چي په دغسي حکم سره د ده ټوله ليکنه بي اعتباره کيږي. خو دی غواړي په خپل فکر په خپل حکم سره ثابت کړي چي دغه ليکنه د انگليسانو د سکرتر، محبوب علي، ده او هغه په اصل کي د پاچا امان الله پر ضد ليکل شوې ده. دی د دې هم پروا نه کوي چي هغه وخت د محبوب علي د پاره ممکنه نه وه چي دغه ليکنه وکړي، ځکه چي په هغه موده کي چي پاچا امان الله له کندهار نه د کابل په مقصد غزني ته رسېدلئ و، محبوب علي په کابل کي نه و. د برتانوي هند سفارت د فبروري په پنځه ويشتمه ټرل شوی او غړي يې هند ته تللي وو، او پاچا امان الله د مارچ په پنځه ويشتمه، ياني يوه مياشت وروسته له هغه له کندهار نه د کابل په لور روان شوی و، او چي په غزني کي يې ځان د تخت بيرته گټلو کي ناکام وليد، په شا سو او د مئ مياشتي په اخيره کي له خپل فاميل او ډيرو نورو سره په څو موټرونو کي، د منشي علي احمد په گډون، کوټي ته لاړ. د امان الله د سقوط په اړه دغه پانې يا په ۱۹۲۹ يا په ۱۹۳۰ کي ليکل شوي، ياني هغه وخت چي منشي علي احمد هلته و، او محبوب علي هلته نه و. زماني دغه فکر نه کوي چي که دغه ليکنه د پاچا امان الله پر ضد د برتانويانو جعل وای، هغه به يې په هماغه وخت کي په انگريزي او فارسي کي خپره کړې او افغانان به يې پرې خبر کړي وای. حال دا چي هغه نورو څېرونکو په دغو نږدې کلونو کي د دهلي ملي ارشيف نه ترلاسه کړې. تاريخپوه لودويک ادمک د دغې ليکنې يادونه په خپل اثر کي کړې چي په ۱۹۷۴ کي خپور شوی، نه په خپل لومړني اثر کي چي په ۱۹۲۷ کي خپور شوی، په نامه د "افغانستان دپلوماتيکي تاريخ ۱۹۰۰-۱۹۲۳. دی هغه ليکنه د منشي په قلم د "سري او سياسي يادښت" په نامه بنسبي، چي برتانوي سکات هغه د 'د امان الله د سقوط' په نامه په انگريزي اړولې ده. (۳) د سکات له خوا د ليکنې د سرليک تبديل د حيراني وړ ښکاري، خو محتويات يې هغه دي، چي د هغه وخت د افغان ليکوالوپه ليکنو کي بيان شوي دي.

برتانويانو چې د افغانستان د تاريخ په اړه جعل كړي هغه يې په هغه خپل وخت كې په ډېر شمېر خپاره كړي دي. د دغو جعلياتو ډېر مهم يې د تاج التواريخ دوهم جلد دى، چې له هغه نه يې په خاص ډول د ډيورند كرنې په اړه په خپله گټه ډېر كار اخيستی دى. په دې اړه به وروسته اوږد وږغېږم. بله دا چې سليم عقل ته د منلو وړ نه ده چې برتانويان به خپلو چارواكو ته يوه جعلې ليكنه تهيه كړي، او هغه په خپل ارشيف كې وساتي. مهمه داده چې د منشي علي احمد په ليكنه كې دغسې موضوع نسته چې په نورو اثارو كې نه وي بيان شوي. دا يوه داسې منسجمه او دقيقه ليكنه ده چې بنسټي ليكونكې يې عالم او د ډېرو مالوماتو خاوند و. په تېره د امان الله د دورې په هكله خو زمانې دغه ليكنه د "انگليس د استخباراتي راپور" او زما كتابگوټي چې تر څه حده د هغې له مخې تهيه شوې، د انگرېزانو د فتنو نه ډك تبليغات گڼي. د رښتين توب دغه دښمن ځان د ډاكټر په نوم هم يادوي، كه څه هم 'د تحصيل' تصديق ليك يې تر ليسانس پورته دى، نه د ډاكټري.

بله نوې موضوع داده چې بساغلي زمانې زما له قول نه وايي: "د غازي امان الله خان په لاس پرته له محكمې د زرگونو انسانانو وژل كېدل". دغه وينا زما نه ده او پاچا امان الله په زرگونو انسانان نه دي وژلي، هغه هم په خپل لاس. د هغه په دوره كې ډېر انسانان وژل شوي دي: اټكل خوارلس زره د خوست په جنگ كې، او تر هغو لږ د شينواريو، كوهداامن-كوهستان، د لوېديځ كابل ښار او د غزني شاوخوا جنگونو كې. خو هغوى چې د پاچا په حكم بې له محاكمې نه اعدام شوي دي، په شمار او د ممتازو او نفوذ ناکو كسانو وو، چې د ده په سقوط كې يې نېغ يا نانېغ اثر لرلى دى. د هغو د ذكر نه د مخه به ووايم چې ما په خپل كتابگوټي كې ويلي چې د "پاچا په څه لږ لس كلنه دوره كې هيڅ افغان د سياسي نظر څرگندولو له امله بندي شوى نه دى" او هغوى چې د ده په څرگند يا نا څرگند حكم اعدام شوي دي، په اصل كې د قدرت گټلو، يا د قدرت ټينگولو په مقصد وو، چې په پاى كې يې دى ناکام او د وطن نه په وتلو مجبور كړ.

د دغو ممتازو قربانيانو نه لومړى د پاچا امان الله پلار و، چې قاتل يې په غالب احتمال شجاع الدوله غوربندي و، او هغه په وياړ سره خپلو دوستانو ته ويل چې ده امير حبيب الله د خپل تره، جوهر شاه غوربندي، په انتقام وواژه، چې هغه د امير په حكم اعدام شوى و. شجاع الدوله د پاچا امان الله په وختو كې په لوړو رسمي مقاماتو كې كار كاوه. د ممتازو قربانيانو نه بل کس سردار نصرالله، د پاچا امان الله تره، و، چې خپل ورور امير حبيب الله ته يې په شفاعت كولو سره امان الله او مور يې د مرگ له خطر نه ژغورلي وو. دى كه څه هم د خپل ورور د وژل كېدو نه وروسته، په جلال اباد كې د هغه پر ځاى امير غوره شوى و زر له امارت نه يې د امان الله په گټه لاس واخيست، چې هغه په كابل كې امير غوره شوى و. نصرالله بيا په ډاډه زړه د كابل په لور روان شو. په دغه فكر چې ژوند به يې هلته خوندي وي، او له خپل وراره امير سره، چې د مرگ نه يې ژغورلى و، په كارونو كې همكاري وكړي. خو دى چې بتخاک ته ورسېد، د امير امان الله په امر، چې هلته رسېدلئ و، بندي شو. ملا فيض

محمد، چې د امير عبدالرحمن د کورنۍ مخلص و، د مشرقي لويانو او قومي مشرانو له قول نه وايي چې "... پس از يك سال در شب جمعه، اول رمضان به بدترين احوالي، او را در محبس به خبه کردن (همغسي و) هلاک فرمود و بعد ازان به امور خلاف شعائر اسلامي پرداخته، تغيير روز جمعه و بي ستري مستورات و بعضي قوانين بر خلاف شرع نمود." (۴). د دغه اثر مترجم ډاکټر رابرت ميک چيزني، دغه وينا په دغه ډول راوړې ده: د نصر الله د بندي کېدلو نه "څه کم يو کال وروسته، د ۱۹۲۰ کال د مې په ۹مه امان الله له يوې سختې نيشې نه وروسته د هغه د وژلو حکم صادر کړ، او بيا يې دغسې سياستونه غوره کړل چې د مسلمانانو د عنعنو پر خلاف وو." (۵) تر ده هم ثقه روايت د پاچا امان الله د موجودي کورنۍ يوه غړي (چې ماته يې د نوم د نه بنودلو په شرط کړئ) او هغه دا چې سردار نصرالله د پاچا امان الله په امر مسموم شوی، او له مينځ نه وړل شوی دی. سردار نصرالله يو ټينگ مذهبي شخص و: ټول قرآن شريف يې په ياد کړئ، او په خاص ډول د هيواد ختيځو علماوو او لويانو کي يې نفوذ لاره، د ګوډ ملا عبدالله د ياغيټوب يو لامل همدا و. د ننه په کابل ښار کي خويي دغسې پلويان لرل، چې هغو غوښتل پاچا امان الله د هغه په انتقام کې د پغمان په لار کي ترور کړي، خو هغوی په خپل دغه پروګرام کي ناکام او ونيول شول. د پاچا امان الله د واکمنۍ په پيل کې د هغه په حکم د ميرزا محمد حسين له مينځ نه وړل و. ده د امير عبدالرحمن له وخت نه په لوړو مقامونو کې کار کړئ، د مستوفی الممالک په نامه د غټ نوم خاوند او د امير د حکومت په ټينګښت کې يې نوم ايستلی و. دې امير حبيب الله ته هم ډېر مقرب و، او هغه ته يې خبر ورکړ چې امان الله او مور يې د هغه پر ضد نقشه لري. خو ده يوازې د حکومت په چارواکو کې نفوذ لاره. پاچا امان الله په قلعه مراد بېګ کې دهغه ټول جايداد، چې د يوه لوړ چارواکي د پاره بيخي ډير و، ضبط کړ او هغه يې محمد ولي ته و باخښه.

بله وژنه چې په شمېر کې ډېره وه، د ۱۹۲۵ کال په مې کې د خوست له ياغيټوب نه وروسته د پکتيا والو وه. پاچا "د درې پنځوس بنديانو د وژلو امر وکړ."، ټول بنديان شاوخوا زر ښخې، کوچنيان، او څو سوه ځوانان او قومي مشران وو. (۶) د سوداګرۍ وزير عبدالهادي داوي پاچا ته عرض وکړ چې "بهتر است اين محکومان به اعدام محکمه شده و بحکم قاضي کشته شوند. پادشاه با کمال خشونت و غرور گفت: مگر نميداني که من نواسه عبدالرحمن ام." (۷) دا په جنبش مشروطيت کي د ارواښاد عبدالحي حبيبي روايت دی. دغې تراجمي دواړو خواوو ته ډېر مالي او ځاني تلفات و اوړل. د فدايي ځوانانو په نامه يو اته سوه کسيزه کنډک ټول تلف شو. پکتياوال د حکومت او پاچا نه دغومره ناراضي شوي وو چې، د هغو ايله جاري وروسته د کابل په جنگو کي د پاچا ملاتړ کي ډېره ناغېري وکړه، او مير غوث الدين د احمدزيو د ايله جاريو مشر لا په حکومتي قواو ډزې وکړې، او ميدان يې گرد سره پرېښود، او ياغي شو.

پاچا امان الله د باندي شپږ مياشتي سفر نه د مخه کندهار ته لار او هلته يې يو نامالوم شمېر لويان د امنيت د گډوډولو په تور په اعدام محکوم کړل. د دوی شمېر به ډېر وو، چې پاچا وروسته وويل چې "زه کندهار ته لکه چې د کار د پاره نه بلکه د قصابۍ د پاره راغلی يم." د پاچا د اعدام نور قربانيان يو څو تنه قاضيان وو چې نه يې غوښتل د بنځو د مخ لوڅۍ په اړه فتوا ورکړي، چې پاچا ترېنه غوښتې وه. د دوی مشر پخوانی ستر قاضي، عبدالرحمن پغمانی و. دوي پکتيا ته د خلگو د پارولو او ياغي کولو د پاره لارل، خو په دې کې ناکام او حکومت ته پخپله خوښه تسليم شول، نه دا چې هند ته لار شي او د برتانوي هند له حکومت نه په دې برخه کې مرسته وغواړي. پاچا په کابل کې دوی د حرب وزارت د حرب ديوان ته د محاکمې لپاره وسپارل. د ديوان غړي د حربيې د وزير په گډون لوړ رتبه نظامي افسران وو. وزير او يوه کنډک مشر د هغو اعدام غوښته، خو له يوې مياشتې محاکمې نه وروسته دوي په اعدام محکوم شول. له محمد صادق مجددي او د هغه له وراره معصوم مجددي نه پرته، چې هغوی بندي شول، په اعدام محکوم قاضيان په يوه روايت نهه تنه وو، چې په سپاه سنگ کې برالا اعدام شول. د قاضيانو محکمه په ديوان حرب کې د نظامي افسرانو يانې د اجرائي خانگې له خوا وه، نه د قضايه د قاضيانو له خوا. په معاصر افغانستان کې دا لومړی ځل و، چې يوه ډله قاضيان اعدام شول، چې هغه د "شينوارو او کوهدامن د داره مارانو د بغاوت لپاره لومړی گام شو"، او له امله يې يو څو تنو لوړ رتبه چارواکو سمدلاسه استعفی وکړه.

د حبيب الله کلکانې په اړه د پاچا امان الله سملاسي او بې له سوچه د اعدام حکم ډېر اثرناک ثابت سو، چې پایله يې د هغه او د کورنۍ د واکمنۍ ختم شو. دغه پېښه يو څه تفصيل غواړي چې په جبل الرسراج کې د تنظيمې رئيس، علي احمد لودي، د پاچا په هدايت له حبيب الله او سيد حسين چاريکاري سره پوهاوي ته ورسېد. هغوي د ډېرو امتيازونو په بدل کې ومنله، چې له نا ارامي جوړولو څخه لاس واخلي، او د امنيت په خوندي کولو کې به له حکومت سره مرسته وکړي. دوی د کابل په لور رهي شول چې د کابل د حکومت په خدمت شروع وکړي، خو څنگه چې پاچا د مخه گوډ ملا اعدام کړی و، که څه هم هغه ته د مامونيت وعده ورکول شوې وه، حبيب الله په دې فکر شو چې نه چې د ده برخليک به هماغسې شي، نو په سراي خواجه کې چيرته چې کابل ته د ورتگ په نيت رسېدلئ و، په تليفون کې د علي احمد په نامه وږغېد، چې د ځان په اړه د پاچا په نيت ځان پوه کړي. نور نو د فيض محمد په ژبه چې د حبيب الله د خولې نقل کوي "اکنون که با پسر سقا عهد کرده او را به دست آورده ام، چې معامله کنم؟" و امير امان الله خان امر سر زدن و هلاک او نمود. او که خود را علي احمد خان اظهار کرده بود، عرض کرد که در صورت عهد و پيماني کې در ميان نهاده شده است، چگونه در اعدام او اقدام ورزيده شود؛ و امير امان الله خان اينرا شنیده فرمود، که: با تو عهد کرده، نه با من. زنده اش مگذار و چون پسر سقا اسرار دروني امير امان الله خان را نسبت به خود کشف کرد، به همان تليفون که سرگرم مکالمه بود، اظهار

راستي كرده و خود را پسر سقا گفته، مخاطبانه لب به دشنام زن و زوجه امير امان الله خان ... كشوده از وصول و حمله خود در كابل بيم داده، گفت: در وقت حاضر امدنم خواهی ديد، انچه ديد. و امير امان الله خان از اين گفتار او كه از روی معاهده وعده اي جانبداري محمد ولي خان وكيل و غيره وزراي خاص و بزرگان كابل كه با اطمنان خاطر بر لب اظهار آورد، و همه از ماجرای خيانت وزراي خود بي خبر بود، از خشم متغير گرديد، تلفون را به غيظ بر روی ميز زده هيچ نگفت." (۱۷)

ليكوال عزيز هندي هم دغه موضوع لږ و ډېر په همدغه ډول بيانوي او وايي چې د گود ملا د اعدام په نظر كې نيولو سره، حبيب الله غونډل چې د ځان په هكله د پاچا نظر په كوم چل ځانته معلوم كړي. نو يې كابل ته د تگ په لار په سراي خوجه كې " ... د پاچا حضور ته يې تلفون وكړ، او كله چې پاچا پوښتنه وكړه، چې څوك خبري كوي د سقاو زوی ځواب وركړ، د شمالي د تنظيميې رئيس احمد علي خان، او هغه بيا پاچا ته وويل چې دغه وخت د سقاو زوی د ده په كنترول كې دى، او په مخامخ كوته كې د پيره دارانو تر مينځ ناست دى، او پاچا چې د هغه سره هر سلوك وكړي، امر وكړي. په دې خبره غازي امان الله خان له جوشه په ډك غږ ځواب وكړ [ورکړ] چې دا سپی سمدلاسه د مرگ غيږي ته وسپاره، او د هغه سر پرېكړه، او كابل ته يې راولبږه [راواستوه]. د سقاو زوی په دې خبره سره ځان څرگند كړ او پاچا ته د بد او رد په ويلو سره يې تلفون پرېښود." (۹)

مؤلفه ريبه ستيورت، ابراهيم عطايي، سيد رسول رسا، او غلام محي الدين انيس هم په خپلو اثارو كې دغه پېښه ياده كړې، خو په لنډ ډول. منشي علي احمد، چې زماني د هغه پاني د انگليس د استخباراتو راپور گڼي، دغه موضوع ياده كړې نه ده. په هر حال دغه پېښه د ۱۹۲۸ كال د ډسمبر ۱۲ شاوخوا كې شوې او سملاسي اثريې دا شو چې سيد حسين جبل سراج كلابند او بيا تصرف كړي، او حبيب الله په كابل يرغل وكړي، او پاچا يوه مياشت وروسته، د ۱۹۲۹ كال د جنوري په ۱۴ له پاچايي نه لاس واخلي. وروسته به دغه پېښي بيان شي. د پاچا امان الله پلار، امير حبيب الله، او نيكه، امير عبدالرحمن، زورواكي يا مطلق العناني كوله، او ډېر افغانان يې په حكم اعدام شوي دي، خو د هغوی قدرت په قانون محدود نه وو. عجبه داده چې پاچا امان الله چې په وخت كې يې د تركي او افغان متخصصانو په همكاري افغانستان د لومړي ځل لپاره د ليكل شويو قانونو او مقرر و خاوند شو، سره له دې هم د خپل پلار او نيكه په شان زورواكي كوله. د ده په وخت كې ليكل شوي اساسي قانون هم ايستل شوي و، خو په هغه كې د ده بې حده قدرت محدود شوي نه و، كه څه هم دا د مشروطه غونډونكو اساسي غونډتنه وه، چې پاچايي قدرت دې محدود شي. نو زما دغه وينا پر ځای ده، چې په يوې غونډې كې مې اورولې وه، چې هغومره ډېر افغانان چې د امير عبدالرحمن، امير حبيب الله او پاچا په حكم اعدام شوي دي، تردوی د مخه د معاصر افغانستان د ټولو پاچايانو او اميرانو په حكم اعدام شوي نه دي. په لنډ ډول دوی ټولو په ځان متكي، منظم، دايمي پوځ، او نور وسايل، د پيسو په گډون، نه لرل چې دغسي

زورواکي وکولی شي. دا امير عبدالرحمن او امير شيرعلي وو، چې په افغانستان کې يې د لومړي ځل لپاره منظم پوځ تنظيم کړ، او امير عبدالرحمن بيا د مالياتو په زياتولو، او په مجموع کې د حکومت د عوايدو په زياتولو سره د دايمي منظم پوځ ثبات او پايښت يقيني کړ، تر اوسه په اساس کې په هماغه ډول پاتې دئ. تر امير عبدالرحمن د مخه د حکومت عوايد، چې لوی قلم يې د مخکو ماليات وه، دغومره کم وو، چې واکمنو نه شو کولی دايمي پوځ ولري. هغوی په زياته اندازه قومي مشرانو ته محتاج وو چې د ضرورت په وخت کې ايله جاري تهيه کړي. هغه وخت په قومونو باندې د جم بست په نامه ټاکلې او کمه مالیه حواله کېدل، چې هغه هم د قومي مشرانو د لاري حکومت ته رسېدله. امير عبدالرحمن له درانيانو نه پرته د ټولو قومونو، او په واقع کې د ټولو هيواد په نښرازو مخکو باندې د سه کوب په نامه مالیه، چې د حاصل درېيمه برخه کېدل، حواله کړه، چې هغه ډېر عوايد کېدل. په وړاندې يې په ټول ملک کې ډېر پاڅونونه وشول، خو حکومت په پوځي زور او داسې هم په قومي ايله جاري سره هغه ټول و خپل او حکومت و کولی شول چې ټول هيواد په نيغ ډول د خپلو چارواکو له لارې اداره کړي. تر ده د مخه افغانستان د دفترونو لپاره حکومتې ودانې او رسمي محبس نه لاره، او هغه او نور د ده په وخت کې د دهمزنگ بنديخاني په گډون ودان شول. په دغو او دغسې نورو اجراآتو سره وو، چې امير عبدالرحمن په افغانستان کې د لومړي ځل لپاره مرکزي حکومت تنظيم او پر ځای کړ، چې د هغه اصلاح شوی او عصري شوی شکل دوام لري. د ده په وخت کې و، چې په بين المللي موافقو سره د افغانستان د ټولو پولو تحديد او په نښه کېدل تکميل شول، او په نتيجه کې يې معاصر افغانستان هسک او په نړۍ کې وپېژندل شو. نو امير عبدالرحمن د معاصر افغانستان د دوهمې دورې مؤسس گڼل کېدلی شي.

دلته به بيرته پاچا امان الله ته وگرځو. ښاغلی زماني ادعا کوي چې "دولت انگليس ده سال زحمت کشيد تا دولت امانيه را با پروگرامش معدوم کند." ډېر عجب فکر او ډېره عجب جمله! اول د "دولت انگليس" افادې ته توجه په کار ده. "دولت انگليس" يانې څه؟ دغه افاده نه په هند باندې د برتانيې د حاکميت، او نه په برتانيه کې برتانوي حکومت يا په دقيق ډول د متحد سلطنت افاده کوي. دا هسې يوه عاميانه او پروپاگنډي افاده ده. دی بايد پوه شي، چې "د انگليس دولت" يو مجرد مفهوم دئ، او يو مجرد مفهوم بل مجرد مفهوم لکه "امانيه دولت" له مينځ نه وړلی نه شي. دا مشخص او ډينامیک انسانان دي چې دغه کارونه کوي. دی بايد ثابتته کړي چې په دغو لسو کلونو کې برتانويانو کوم کارونه وکړل، چې امانې دولت يې معدوم کړ. په اصل کې دلته د دولت کلمه راوړل بې ځايه او د ناپوهانو کار دئ، ځکه چې د دولت اساسي عنصر ولس يا خلک دي، او څوک هغه "معدوم" کولی نه شي. زماني خوښ دئ چې غټ الفاظ راوړي، او بې بنسټه حکمونه وکړي، بې له دې چې مانا او پايلو ته يې پام وکړي، يا پرې پوه شي.

د بناغلي زمانې يوه بله ذهني حيرانوونکې وينا

دي وايي چې "انگريزي استعمار سره له دې چې يو قوي افغانستان او غازي امان الله خان خپلي واکمنۍ او سياسي، اقتصادي، او پوځي گټو ته لوی گواښ گانه، او د غازي امان الله خان د وژلو او له مينځه وړلو دسيسو او توطيو په څنگ کې يې د هغه سلطنت د نسکورولو د پاره د هر فرصت څخه استفاده کوله، او په دې لار کې يې د مذهبي مشرانو او دولت د مخالفينو د لمسولو او مرستې هېڅ کوښښ نه سپماوه، تل دا تبليغ کړی دئ، چې گواکې د امانې رژيم د نسکورېدلو اصلي سبب د اصلاحاتو د پروگرام د پيل کولو له امله د غازي امان الله خان اشتباهات وو چې خلکو ته د منلو وړ نه وو."

اول خو دغه فقره د املا او انشا له نظر نه د دغسي کس ښکاري، چې نوې يې لوست او ليک زده کړې وي. په فکري لحاظ خو بناغلي زمانې په دغې فقرې کې غټې موضوعگانې راوړې بې له دې چې يوه يې هم بيان او شرح کړې يا ثابته کړې وي. دی خيال کوي چې دی په دې اړه د صلاحيت خاوند دئ او د برتانويانو پر ضد چې هرڅه وليکي، لوستونکي به يې ومني، حال دا چې، لکه چې وروسته به وليدل شي، حتی پخپله پاچا امان الله په کندهار کې په يوې مرکې کې برتانويان په خپله ناکامي کې تېرته کړي او ملايان او روحانيون يې خپل مخالف ښوولي، بې له دې چې په دې اړه يې له چا نه پيسې ترلاسه کړي وي. په بمبيي کې يې پاچا خان عبدالغفار ته لا له خپلو خلکو شکايت وکړ، چې دی يې "قاداياني" او "وهايي" گانه، او دی نه غواړي چې په دوی باندې بيا د واکمنۍ کولو په مقصد کوښښ وکړي. هغه ترېنه غوښتي و چې، د کورني جنگ د مخنيوي لپاره له ده سره مرسته وکړي. غېر له دې هم د بناغلي زمانې دغه فقره دغومره سرگيچونکې، بې سويې، او پروپاگاندي ده چې په ځواب ورکولو نه ارزي، خوځنگه چې يو شمېر نور هم برتانويان د پاچا امان الله په ناکامۍ کې دخيل گڼي او يو شمېر جذباتي او وييسايي نېشنلسټان يې په اړه نارې سورې وهي، زه دلته کوښښ کوم چې د هغه وخت د معتبرو منابعو او ليکنو له مخې واقعيتونه په هر ډول چې وي وړاندې کړم. د دغه مقصد دپاره ما دغه منابع په انتقادي، او دقت سره کتلي، او په نتيجه کې مې د پاچا امان الله، د هغه د اصلاحاتو او کړو، او داسې هم له برتانويانو سره د هغه د اړيکو په اړه نوي څيزونه کشف کړي، چې په پاتې پاڼو کې به يې لوستونکو ته وړاندې کړم. په دې موضوع به هم وغږېږم، چې بناغلي زمانې چې "د امانې دورې تاريخ سره بې کچې مينه او تنده" ښيي، له دې امله ده چې پاچا امان الله خان د ده نيکه، مير زمان، چې د امير حبيب الله په دوره کې په کومي جرمي موضوع کې بندي و، ازاد کړ، او بيا يې د هغه د خدمتونو په بدل کې له حد نه ډېر ونازاوه، خو هغه د پاچا له گوبنه کېدلو نه وروسته، د کني مخالفانو له مينځ نه يووړ. په پای کې به بناغلي سيستاني هغو تېروتنو ته متوجه کړم چې د معاصر افغانستان د تاريخ په اړه يې کړي دي.

په يادې شوي فقرې کي له بناغلي زماني نه پرته به بل څوک ومني چې "انگريزي استعمار" پاچا امان الله خان ته "لوی گواښ گانه" او غوښتل يې هغه "ووژني"؟ دغه استعمار، چې د نړۍ په ډېرو برخو کې خپور و، پاچا امان الله په کوم قوت هغه ته گواښ کېدلی شو. د خواشيني ځای دئ، چې يو طبي ډاکټر دغسي کاواکه غږېږي او د پاچا امان الله د ناکامي پر هېم په باندنيانو اچوي. دی به ځکه دغسي کوي، چې خلکو ته نیشنلسټ ځان و بښي، د دې لپاره چې خپله ماوستي مخينه يې له ياده ايستلې شوې وي. د ده "انگريزي استعمار" هم د ده د "انگليس دولت" په څېر يوه مجرده افاده ده، چې عمل کولی نه شي. دی نه پوهېږي چې استعمار د عمران په مانا ده، لکه استفاده چې د فايدي اخیستلو، او استثمار د ثمر اخیستلو يا زبېښلو په مانا ده. هو په تاريخ کې استعمار (کولونياليزم) په دې ډول ياد شوی چې د يوه هيواد ځيني خلک په بل هيواد کې ميشت شوي، او ځينو يې په پای کې د هغه هيواد واکمني تر لاسه کړې. په افغانستان کې برتانويان په دغه مفهوم نه دي ميشت شوي. نو په دې ډول د "انگريزي استعمار" يادونه يوه پروپاگنډي افاده ده. افغانستان بايد په مالي، اقتصادي او پوځي لحاظ يو پياوړی هيواد وای، چې برتانويانو امان الله خان ته يو لوی گواښ گڼلې وای. افغانستان د پاچا امان الله د ډيرو غېر معمولي لگښتونو له امله دغومره ناتوان شوی و، چې په مالي لحاظ برتانوي هند ته گواښ کېدلی نه شو. "هغه وخت چې امان الله د حکومت واک په لاس کې ونيوه، د افغانستان په خزانه کې، د برتانوي منابعو پر اټکل ۱۵۰ ميليونه روپۍ وې، چې حبيب الله په ډېر ځير زېرمه کړي وې." (۱۰) د خوست له ياغي توب نه وروسته، د ۱۹۲۶ کال په جون کې د برتانيې د نظامي اتاشې د راپور له مخې "په حاضر وخت کې د اندېښنې غټ لامل دا دئ چې د کابل محلي خزانه له پيسو نه خالي ده، او خپل منابع يې لگولي دي." (۱۱) ليکوال عزيز هندي وايي چې له پاچا امان الله نه وروسته چې حبيب الله کوهدامني په واک شو، په خزانه کې ۲۲ ميليونه روپۍ پاته وې. (۴۴۵ مخ). دغه شمېره مشکوکه ښکاري، ځکه چې د پاچا امان الله په وخت کې لگښتونه بيخي ډيرو و، په خاص ډول د خپلواکۍ په جنگ کې، او ودانيو په کولو سره، د ډيرو د باندنيو د استخدام له امله او د وسلو په رانيولو سره. له بلي خوا حکومتي عايدات تر پخوا لږ شول، د برتانويانو د موجبو په درېدلو. په ځمکې باندي په نغدي سره د مالياتو په اړولو سره. د خوست يو کلن ياغي توب سره هم، چې حکومت ته شاوخوا دېرش ميليونه روپۍ تاوان واوښت. پخپله پاچا هم د بيت المال پيسې په خلاص لاس لگولې، لکه چې شخصي پيسې يې وې. د باندني سفر په وخت کې يې د هر هيواد غريبانو ته يو لک پونډه بڅښل، په داسې حال کې چې د خپل ملک غريبان يې تر هغو ډېر غريب، او دغه پيسې هم په اصل کې د دوی وې. د ډېر لگښت له امله و چې پاچا د خپل پلار او نيکه پوځ لږ کړ، او په دغه ډول يې د هيواد دفاعي قوه ضعيفه کړه، او د منگلو له ياغيتوب نه يې هم عبرت وا نه خيست چې هغه يې په زياته اندازه په قومي ايله جاري سره وځپه. د پيسو د لږوالي له امله و، چې له بهرني سفر نه وروسته يې له ملکي او نظامي چارواکو نه وغوښتل، چې حکومت ته چې نوي وسلې يې

رانيولي وي، د دوو مياشتو [درو مياشتو] معاش بسپنه ورکړي. په هر بالغ نارينه باندې يې هم پنځه روپۍ حواله کړې، او په دغه ډول يې دغه دواړي ډلې ناراضي کړې.

پاچا امان الله په خپلې لس کلنۍ واکمني دورې کې هغومره ډېر لگښتونه وکړل چې هيڅ افغان واکمن په دغومره مودې کې دغومره لگښتونه نه دي کړي: هو، د ازاد مارکيټ او د لارو د اصلاح له امله، سوداگري او ورسره ملي اقتصاد مخ په ښه کېدو و، خو دغه کار وخت غوښته، چې حکومتي عوايد زيات کړي. په پای کې به وويل سي، چې افغانستان او واکمن يې پاچا امان الله په مالي او اقتصادي لحاظ برتانوي هند ته گواښ کېدی نه شو.

له برتانويانو سره اړيکي

د عامه ذهنيت پر خلاف د پاچا امان الله او برتانويانو اړيکې د خپلواکې د جنگ نه وروسته خرابې او بحراني نه وې. پاچا امان الله له برتانوي هند سره په پرتله په ښه يا نانېغ ډول مرسته کړې، خو په ظاهر کې يې يو وخت بل وخت د خلکو په خاطر برتانوي ضد حرکتونه کول. پاچا امان الله د خپلواکۍ د جگړې نه وروسته د ډيورنډ آخوا پښتنو سره د هغو د خپلواکۍ گټلو په لار کې عمل و نه کړ، که څه هم دغو پښتنو د خپلواکۍ په جگړه کې فعاله برخه لرله، او عمومي توقع هم دغه وه. اوس دغه موضوع مهمه نه گڼل کېږي، خو هغه وخت دا جدي موضوع وه. ارواښاد سيد شمس الدين مجروح، چې هغه وخت ځوان و، د خلکو دغه احساس په دغه ډول ښودلی دی: "... و هم بعضي مردم فکر ميکردند که اين جنگ سوم براي استرداد اراضي از دست رفته افغانستان رخ داده بود، که آن نتیجه مطلوب بدست نيامده. لذا اين جنگ را افتخار بزرگي نه، بلکه ناکامي تصور ميکردند." (۱۲) د پاچا دغه بې پروايي په ۱۹۲۴ کې د گوډ ملا د ياغي توب يو لامل شو. پاچا امان الله د خپلواکۍ د جگړې نه وروسته څه کم دوه کاله ناکام کونښن وکړ، چې په منځنۍ اسيا کې د پيسو په لگښت، او په ملکي جامو کې د سرتيرو په لېږلو سره په دغې سيمي کې خپل نفوذ خپور کړي، او د انور پاچا په مرسته او غوښتنه هلته د اسلامي کنفدریشن سروال شي، چې پای يې ناکامي او د شوروي دولت سره د لومړۍ دورې د تودو اړيکو سپېدل شي.

له برتانوي هند سره د پاچا امان الله غټه مرسته د عجب خان اپريدي د موضوع په ارتباط وه چې ليکوالي ستيورټ اوږده بيان کړې (۲۱۹ - ۲۲۷ مخونه)، او لنډيز يې دادی: عجب خان اپريدي له برتانوي چارواکو سره، د هغو د زور زياتي له امله، په کوهان کې د يوه انگليس مېجر ځوانه لور د مولي اليس (Molly

Ellis) په نامه د ۱۹۲۳ کال په اپریل کې په نظامي چوڼۍ کې، د هغې له کوره وټنټوله، او بیا یې له خپل ورور شهزاده اپریدي او نورو ملگرو سره شنوارو ته، په افغانستان کې پناه یووړه. هلته دوی ټولو په منډه تې نومي محل کې واپول او کورنۍ یې هم ورسره یوځای شوې. ملک منصور شینواري د دوی ساتنه په غاړه واخیسته، او مشکوک کس هلته تللی نه شو. دا هغه وخت و چې ختیځ پښتانه د برتانویانو په بمباري سره، چې نوي رواج شوي وې، په تنگسه کې وو، او عجب خان اپریدي ته د اتل په سترگه کتل کېدل. برتانوي چارواکو د دوی پر ضد عمل کولی نه شو، خو په هغه حال کې چې په افغانستان یرغل وکړي. څنگه چې د دواړو هیوادو تر مینځ یو بل ته د دغسي کسانو د مبادلې تړون نه و لاسلیک شوی، برتانویانو د هغو د ترلاسه کولو ادعا کولی نه شوه. دغه قصه ډېره اوږده ده، نو دوی دغومره و کولی شول د پېښور د یوې ډاکټري مېرمنې، مېرمن سار، او د هدې اخندزاده د کورنۍ د یوه غړي، ملا محمود اخندزاده، په مینځګړیتوب پېغله الس ازاده کړي، او هغه خپل کور ته ستنه شي. په دغې ټول مودې کې له هغې سره د یوې درنې مېلمنې په شان سلوک کېده. خو سفیر همفریز په کابل کې په پاچا امان الله فشار راوړ، چې عجب خان او ملگرو ته یې جزا ورکړي. برتانویانو د مخه د همدغې کشالې په سر د هند له لاري افغانستان ته د وسلو د انتقال مخه نیولې وه، او همفریز لا په یوه کتنه کې پاچا ته خبر داری ورکړی و، چې "له اور سره لوبه و نه کړي." پاچا د دغې کشالې د هوارولو لپاره محمد ولي گمارلی و، پداسې حال کې چې تر دغه وخت پوري سرحدي چاري جنرال محمد نادر اجرا کولې، او دی ناراض شو. محمد ولي همفریز ته وویل چې که د ده خونبه وي عجب خان او ملگري به یې مزار ته تبعید شي او همفریز هوکه وکړه او عجب خان بیا د ۱۹۲۴ کال د جنوري په ۲۸ له خپلو ډیرو ملگرو سره، په درو لاریو کې مزار ته تبعید شو، او هلته مځکې ورته ورکول شوي او نغده هم ورته وټاکله شوه.

د سټیورټ په نظر خو "امان الله د خپلو خلکو سره خپلې اړیکې ورنه کړې. قومونه د هغوی د دوو سپېڅلو اصلو په نقض سره وپارېدل: د ننواټې، او د موعودې پناه." په جلال اباد کې د برتانیې د قونسل په وینا، چې په لاریو کې د عجب اپریدي د کورنۍ غړو تبعید په ورځ هغوی ولیدل، د یوه تن خبرې په دغه ډول ثبت کړي، "که د واکمن په توګه د امیر د بندي کېدلو وېره له مینځ نه لاړه، پر هغه به له شک نه پرته د کفر فتوا صادره شي." پخپله پاچا هم منله چې "هیڅ امیر له برتانوي حکومت سره د مخه هیڅ ډول عوضي معامله نه ده کړې. زما تسلیمي په سرحدي کې زما حیثیت ډېر ضعیف کړ." (سټیورټ، ۲۴۸) شنواري په خاص ډول ناراضې او له پاچا او حکومت نه د انتقام اخیستلو په انتظار شول، او دغه موقع هغو ته په ۱۹۲۸ کې په لاس ورغله، او دوی د انتقام اخیستلو په مقصد جګ شول.

پاچا امان الله له برتانیې نه ګیله کوله چې په پورته کشاله کې په انگلستان کې د ده د کارنامې قدر نه دی شوی. "له همدې امله به هم و چې برتانویانو د هغه د رسمي سفر په موده کې دهغه او د هغه د ملگرو بڼه

هرکلی وکړې. درې ورځې دی او ملکه یې په پاچایي مانۍ کې د امپراتور او ملکې مېلمانه وو، او یوولس ورځې ټول د حکومت. پاچا له خپلو ملگرو سره یوه اونۍ په خپل لگښت تېره کړه، او په یوه ښار کې هغو برتانویانو چې د خپلواکۍ په جگړه کې برخه اخیستې وه، په خپله خوښه د پاچا امان الله په مخ کې په رږې تېر شول، په دې چې امان الله دغسې پاچا دى، چې و برتانوي امپراتورۍ ته یې چیلینج ورکړی و. د برتانیې حکومت ته د خلکو دغه تود هرکلی له توقع نه پورته و. ډېره مهمه دا ده چې د برتانیې حکومت د افغانستان د پیاوړتیا د پاره موافقه وکړه چې ډول ډول عصري توپونه، توپک او نوري وسلې او مهمات وپړیا ورکوي او د خپل سند هرښت په نظامي اکاډمۍ کې به شل تنه افغان منصبداران د هند د حکومت په لگښت روزي. (ادمک، ۱۳۰)

د برتانیې او هند حکومت غوښتل چې پاچا امان الله پیاوړی او د خپل هیواد واکمن پاتې وي. په هغو لیکونو کې چې د ۱۹۲۵ او ۱۹۲۶ کلونو کې د دوی تر مینځ مبادله شوي، ویل شوي چې "د لومړۍ درجې مهمه موضوع دا ده چې امیر په خپل تخت و ساتلی شي. دی که څه هم د قناعت وړ شخص نه دى، تر ده ښه بل څوک نه لیدل کېږي، او انقلاب هغه څیز دى، چې شورویان ورته کار کوي." پاچا امان الله هم ویلي و چې "زه پوهېږم چې د شوروي ایجنټان زیار باسي زما په خلکو کې انقلابي نظریې خپرې کړي، او زه دغومره وړوند نه یم چې فرض کړم چې کمونستي حکومت به ما او زما تخت ته له دښمنۍ نه غېر بل څه وي." (سټیورټ، ۳۱۱)

اساسي دا ده چې برتانویانو د افغان-انگلیس له دوهم جنگ نه وروسته، د پخوا برخلاف، دغه سیاست غوره کړی وو، چې افغانستان پیاوړی او دوست وي، چې د باندني يرغل په وړاندې له ځان څخه دفاع وکړي، او د لږوم په وخت کې پخپله هم د هند د دفاع په مقصد د دغه احتمالي يرغل دفع وکړي. دوي د "علمي سرحد" په نامه عمومي پالیسي په واقع کې د همدغه مقصد لپاره ایستلې وه چې د ډیورنډ توافق لیک د دغه سیاست یوه برخه وه. دا چې افغانستان د امیر عبدالرحمن په وخت کې د لومړي ځل لپاره ټینګ مرکزي حکومت شو تر زیاتي اندازې د همدغه سیاست له امله و. تاریخپوه، فیض محمد هم د دغه سیاست په ملاتړ وایي چې "برتانیه از رقابتي که با دولت روس دارد افغانستان را سد آهنین حمله رقیب خود پنداشته، در قوت و اقتدار و استحکام افغانه و مملکت ایشان جد و افي و جهد کافي مبذول میدارند، نه اینکه به تخریب این سد متین همت گماشته تیشه به ریشه خود مي زنند." (فیض محمد، تذکر الانقلاب، ۳۱) سردار شیر احمد دغه مطلب په دغه ډول بیانوي: "لویه برتانیه له افغانستان سره کومه خاصه علاقه نه لري، خو هغه متجاوز نه ده او دا یې پوره په گټه ده چې غواړي افغانستان د بولشویکانو پر ضد د یوه حایل هیواد په شان پیاوړی او اباد وي." (سټیورټ، ۲۷۴) دا هم اساسي ده، چې د افغانستان او برتانیې پاچایي نظامونه سره په اساس کې جوړ، او په یوې لیکې روان وو، د شوروي نظام پر خلاف چې هغه له بېخ نه ورسره وران و. نو دا د برتانویانو په گټه وه چې د پاچا امان الله واکمني پر ځای وي.

د پاچا امان الله حیني مهمي تېروتنې

پاچا امان الله او حکومت ته یې چې د خوست له جنگ نه وروسته بل غټ خطر پېښ شو، هغه د ده له باندني سفر نه وروسته د دغسي اصلاحاتو له امله و، چې افغانان په هغو سره خپل د پېړيو دود دستور او ژوند طرز پرېږدي، او اروپايي دود دستور او ژوند طرز غوره کړي، هغه هم په حکومتي زور، او په گړندي ډول. اول له ډيرو لوړپوړو چارواکو سره د ده شپږ میاشتي باندنی سفر، په داسي حال کې چې دی هم د دولت او هم د حکومت سروال و، په دغسي وخت کې و چې هم د ده د لومړۍ دورې د نااشنا اصلاحاتو، او هم د یوه کلني جنگ خاطرې هیري شوي نه وې او د هیواد کراري هم په ډاډمن حال کې نه وه، د ده په بیرون کېدلو سره د غبار په وینا "در تمام ولایات افغانستان حلقه های مخفي مخالف به فعالیت ضد دولتي درامندند." (۱۳) لوی او اثرناک مخالف یې فضل عمر مجددي و، چې د پاچا نوي پروگرامونه یې د شریعت مخالف گڼل. مجدديان د خپلي نقشبنديه عقیدې له مخې عقیده لري چې د یوه مسلمان ملک واکمنان مکلف دي چې د شرعي قانونو له مخې حکومت وکړي، او که یې و نه کړ، خلک دي د هغه مخالفت وکړي. فضل عمر مجددي د نقشبندي طریقي د مشر په توگه د پاچا امان الله په مخالفت د مخه له افغانستان څخه وتلی او په اسماعیل خان دېره کې دېره شوی و. د تاریخپوه ادمک د لیکنې له مخې هغه د پاچا ضد تبلیغ تر څنگه د جنوبي او پکتیا له عالمانو سره غونډه وکړه او په دې وغږېدل چې "د ځوانو افغانانو پر ضد کودتا وشي، او پاچا امان الله په ستنېدو سره له یوه شوي عمل سره مخ شي." دوی دغه پرېکړه هم وکړه چې "په وروستي گام کې دي پاچا گونبه او جمهوري نظام په پښو ودرول شي." (ادمک، ۱۳۹)

دغه اوږد سفر د پاچا په خپل نوبت و. په کابل کې خسري، نوميالي او مجرب محمود طرزي، په دغه وخت کې د نه سفر کولو مشوره ورکړه، خو هغه و نه منله. د ایټاليې د ناپل په ښار کې جنرال محمد نادر، او ورونو یې محمد هاشم، او شاه ولي، پاچا ته ځانونه ورسول، او ورته وویل چې "د افغانستان په اوسنیو اجتماعي، سیاسي او اقتصادي حالاتو کې د چټکو اصلاحاتو لپاره ډگر برابر نه دی." د دې مانا دا کېده چې دغه سفر و نه کړي، او له دغسي اصلاحاتو نه لاس واخلي. پر عوض یې پاچا جنرال نادر ته وویل چې دی دي افغانستان ته لاړ شي. "سپاه سالاري پر امر باندي غوږونه کاڼه واچول." او په سفر کې یې هم ورسره ملگرتوب ونه کړ. (۱۴) د پاچا مور چې په حکومتي چارو کې فعاله او د ملکې ثریا پر خلاف وه، هم د دغه سفر مخالفه وه، او نه یې غوښتل چې زوی یې " ... خپل تاج او تخت په خطر کې کړي." (۱۵) (عزیز هندي، ۳۷)

پاچا چې له دغه سفر نه وطن ته ستون شو، هغه پخوانی امان الله هم نه، بلکې د اروپايي کلتور تر تاثیر لاندې شوی و. د غبار په وينا " وقتیکه شاه برگشت آمد د گذشته نبود. او بسیار خود راى و مغرور شده بود، و با اقدامات عجولانه اى که نمود بزودى افغانستان را مستعد به یک انفلاق منفي نمود." (غبار، ۸۱۲) ليکوال عزيز هندي چې پاچا يې له نژدې پېژانده د غبار د نظر په تائيد کې د پاچا د وضع د تغير په اړه دليل هم راوړي او وايي چې (عزيز هندي، ۵۵): " په اروپا کې له ده نه کوم شاندار استقبال شوی و، د ده په طبيعت باندې دا تاثير کړی و، چې دى تر پخوا زيات د خپل عقل، پوهې او د فکر د رښتين توب مدعي شي، نو ځکه د هيواد د پرمختگ له پاره چې ده کوم فکرونه او تجويزونه له ځان سره لرل، هغه يې سم او د لاس وهنې وړ نه گڼل. له همدې امله و، چې پاچا په ترکيه کې د هغه مشر انا ترک ته په همدغې روحېې سره مالومات ورکړل.

اتا ترک وپوښته چې " ايا اعلي حضرت په خپل هيواد کې دومره محبوبيت لري چې د اصلاحاتو خلاف اعمال به د يوه بغاوت په شکل را مينځ ته شي؟ پاچا ځواب ورکړ، چې " ما د منگلو د بغاوت په ترڅ کې تر زياته حده د روحانيونو قدرت مات کړ، او دوى زما په هيواد کې يو مقتدر عنصر گڼل کېږي، چې د حکومت پر ضد د خلکو د راپورته کولو او تحريک کولو قدرت او استعداد لري، خو اوس دغې ډلې ته پخوانی قدرت نه دى پاتې چې د حکومت پر ضد سروونه راپورته کړي." انا ترک له ده نه بيا پوښتنه وکړه، چې که بيا هم دغه ډله په دغه کار کې بريالۍ شوه " اعلي حضرت به وکړاى شي هغوى په خپل قدرت سره و ځپي. [؟] پاچا په ډاډه وويل چې " هو، زه په اساني سره کولای شم چې د خپل پوځي قدرت په ذريعه د داسې شورشونو او فتنو په ټکولو بريالۍ شم." د اتاترک بله پوښتنه دا وه چې پوځ به د " تحريک" په وخت کې " خپل د سپلين وساتي او تاسي ته به وفادار پاتې شي [؟]" ځواب يې واورېد چې " هو، زه په خپل پوځ کې ډېر زيات محبوب، او د دوى په زړه کې ځاى لرم." د انا ترک بله مهمه پوښتنه دا وه چې د بغاوت " ... په حال کې تاسي يقين لري چې گاونډي هيوادونه به د اعلي حضرت د حکومت پر خلاف کار روايي او لاس وهنه و نه کړي [؟]. ځواب يې واورېد چې " زه په دغه خبره کامل يقين لرم چې په دغه حال کې به روس او انگرېز دواړه خپلو ژمنو او تړونونو ته په درنه سترگه وگوري، او احترام به يې وکړي." اتاترک بيا ورته مشوره ورکړه چې " څرنگه چې دا ټول حالات د اعلي حضرت په موافقت دي، نو دى دې دا اصلاحات زر تر زره پيل کړي." خو هغه په پاى کې دا هم ورته وويل چې " په ترکيه کې هيڅ اصلاحاتو ته هرکلى نه دى شوی. ... هغه ما د برچې په څوکه عملي کړي دي. هيڅ اوسېدونکي خپل پخواني دودونه، دستورونه، رواجونه په خپله خوښه نه پرېږدي، تر څو د وخت حکومت د هغو [د خپلو] لپاره قدرت استعمال نه کړي." د عزيز هندي د ليکنې له مخې (عزيز هندي، ۴۹) " تر دغو وروسته اعلي حضرت تر پخوا زيات پر اراده او عزم ټينگ ودرېد. ... دا فکر هم په ده کې پياوړی شو چې دى به افغانستان ته د رسېدلو سره سم اصلاحات په قوت او زور رواجوي." پاچا په رښتيا همدغسې وکړل.

پاچا امان الله وطن ته د رسېدلو په لار کي، د هرات او کندهار له لاري د ۱۹۲۸ کال د جولای په اوله ورځ کابل ته ورسېد، او دوه میاشتي وروسته یې لویه جرگه په پغمان کي راوبلله.

د پاچا امان الله ورستنی لویه جرگه

لویه جرگه په پغمان کي د زرو تنو ولسي استازو، لوړ پوړو چارواکو، علماوو، او مخورو کسانو په گډون د ۱۹۲۸ کال د اگست په ۲۹ پرانیستله شوه. ټول غړي یې په دریشي ملبس وو، نه وطني کالیو کې. او هغه تورې دریشي، سپین کمیس او نکتیايي کړي، او وړیا ورکړي وي. غونډې په پنځو ورځو کې سر په سر وشوې، او جرگه د سپتمبر په دوهمه پای ته ورسېده. ډیري موضوع گانې ورته وړاندې شوې، چي مهمې او اثرناکي یې دا وې: عسکري خدمت له دوو کلو نه درو کلو ته اوږد شو. ملایان مکلف شول چې امتحان ورکړي، او تصدیق تر لاسه کړي، او له هغه نه پرته ملایي ونه کړي. باندي ملایان، په تېره له دیوبندي مدرسې نه فارغ ملایان، وطن ته له راتللو نه منع اعلان شول. دا هم فیصله وشوه، چې شرعي محکمې دي له دې وروسته د عواگاني د شواهدو پر بنسټ فیصله کوي، نه د شاهدانو په شهادت. له پنځلس کلونو نه پورته نارینه افغان باندي د وسلو د رانیولو د بابته پنځه افغانۍ حواله شوې. له هر حکومتي چارواکي نه وغوښتل شول چې د یوې میاشتي تنخواه اخیستلو نه تېر شي، او هغه دې حکومت ته وېښي. هر نوی چارواکئ مکلف و گڼل شو، چې د خپل ماموریت په شروع کې خپله شتمني ثبت کړي. پاچا له لومړۍ وینا نه مخکي له یو سل او پنځو هلکانو، او پنځلسو نجونو سره مخه ښه وکړه. هغوی د حاضرینو له مخې تېر شول، او د زده کړو لپاره په موټرو کې د ترکیب په مقصد روان شول. پاچا جرگې ته دغه نظر هم وړاندي کړ، چې نارینه دي له ۲۲ کلنۍ نه، او نجوني دي له اتلس کلنۍ نه د مخه واده و نه کړي. حکومتي چارواکي مکلف و گڼل شول چې یوازې یوه نکاحي ښځه ولري. پاچا د دغې جرگې په درشل کې د جرگې د یو څو تنو سره په یوې خصوصي کتني کې ښکاره کړې وه، چې غواړي دین له دولت نه بېل، او د څو ښځو کول منع اعلان کړي، خو د هغو او د خپلو لوړپوړو چارواکو د مخالفت له امله له هغو نه تېر شو. دغه موضوع به وروسته بیان شي.

پاچا په دغې جرگې اکتفا و نه کړه، او یوه میاشت وروسته یې د اکتوبر په دوهمه د بانديو چارو وزارت کې د مخورو، علماوو، چارواکو، دولتي شورا غړو او بانديو دیپلوماتو نه جوړه یوه شپږ سوه کسيزه غونډه پرانیستله. په دغې غونډې کې د افغان چارواکو مېرمنو هم گډون کړئ وو، او دا لومړی ځل و چې افغان مېرمنې د خپلو مېرو سره په یوې عمومي، رسمي غونډې کې یو ځای وي. مقصد دا و چې، پاچا خپل اصلاحي پروگرامونه دوی ته شرح کړي، او د هغوی له لاري خپل خلک د خپلو اصلاحاتو پر خوا رامات کړي. پاچا ... هم

خپل باندنی سفر گټور وباله، او وې ویل چې د سفر ټول لگښت د هغو سوغاتو له ارزښت نه لږ دی چې ورته ورکول شوي دي. خو ده د هغو څیزونو د رانیولو پیسې ونه بنودلې چې په ایټالیا او فرانسې کې شاوخوا شپږ میلیون او په جرمني کې شاوخوا څورلس میلیون نقد پرې لگېدلي وو. پاچا امان الله خپل سفر په سیاسي لحاظ گټور وباله، چې له نورو حکومتونو سره یې د دوستۍ تړونونه لاسلیک کړي، او سوداگري اسانتیاوې برابرې کړې دي.

پاچا په دوهمې غونډې کې څرگنده کړه، چې نظامي افسران منع دي چې د روحانیونو او پیرانو مریدان وي، او سرتیري باید دغسې مهارتونه هم زده کړي، چې وروسته ترېنه کار اخیستلی وشي. ده دا هم وویل چې نظامي افسران دي په خپله رضا د اصلاحاتو په خاطر له درو میاشتو معاش نه تېر شي. په عین حال کې یې دا هم وویل چې د سرتیرو معاش به ډېر شي. په ولایتونو کې یې د بنوونځیو د پرانیستلو وعده هم ورکړه خو زده کوونکي باید د زده کړې پر مهال واده ونکړي.

په درېیمه وینا کې پاچا امان الله د بنځو د ستر په اړه وویل، چې په دوو میاشتو کې به ستر له مینځ نه یووړل شي. پاچا چادري د بنځو روغتیا ته خطر وباله، او وې ویل چې دوی دې د چادري پر ځای له ترکي نقاب نه کار واخلي. هغه دا هم وویل چې " ... ستر په اسلام کې الزامي نه دی، او ده بیا خپلي مېرمنې ته منځ راواړاوه، او ورنه وغوښتل چې مخپټونې له منځ نه لیري کړي. هغې د بنځو په چکچکو سره همدغسې وکړل. "نور و بنځو هم مخونه لوڅ کړل. دا په واقع کې د افغان بنځو د منځ لوڅۍ لومړی گام و. په رښتیا هم د اسلام په صدر کې بنځې منځ پټې نه وې. د منځ پټۍ په اړه په اسلام کې ارشاد نه شته، او منځ پټۍ یا ستر له باندي نه په اسلامي عربستان کې رواج موندلی دی. پاچا امان الله بیا ملایان د نادانو او متعصبانو په نامه وغندل او د جهالت او تعصب د خپرولو او دوه مخۍ مسئول وگڼل.

پاچا په څلرمه وینا کې وویل چې ده سردار شیر احمد صدراعظم ونوموه، خو هغه ونه کولی شو افغانان وهڅوي چې د ده تر لاس لاندې کار وکړي، او تر هغو چې نوی انتخابي پارلمان جوړیږي، دی به د صدارت چاري هم تر سره کوي، ځکه چه یوازي دی انقلابي ریفورمونه پلي کولی شي. ده په پای کې زیاته کړه چې "زه یو انقلابي پاچا یم او غواړم د ژوند په هر اړخ کې انقلاب راولم." (ادمک، ۱۲۲-۱۳۷)

د پاچا دغه ویناوي یوازي د اورولو لپاره نه وې، د عمل لپاره وې. "عامو نارینه وو ته امر وشو چې مغربي کالي واغوندي... په لومړي سر کې یوازي څو تفریحي ځایونونو ته بې له خولۍ او لویدیغ ډول کالیو ورتگ بند شو، خو وروسته څارندوی ته... حکم وشو چې له هر ډول لارې څخه دې، چې ټاکل شوي کالي یې نه وي اغوستي، یوه پیسه د جرمانې په ډول تر لاسه کړي." د بل حکم له مخې " ... هیڅ یوه نارینه ته چې اروپایي

کالي بي نه وي اغوستي د استقلال په مراسمو کې گډون کولای نه شي. "داسي هم د يوه بل حکم له مخې "هيڅ بنځي ته د مکتبي برقيې د په سر کولو نه پرته له کور څخه د وتلو اجازه نه وي." (عزيز هندي، ۷۸-۸۱)، د غبار د ليکنې (مخ ۸۱۳) له مخې، "شاه امر نمود تا در جاده های مخصوص در پایتخت تابلوها گذاشتند و نوشتند هيچ زني با برقع نمی تواند ازینجا عبور کند." پاچا دا امر هم وکړ چې "تمام مردم در شهر کابل دریشی و کلاه بپوشند و در هر چند قدمي پولیس استاد بود که از متخلفین جریمه نقدی میگرفت." غبار دا هم وایي چې "قطع نظر از مصارف گزار دریشی، که از توان اکثریت مردم خارج بود، برای تطبیق این امر هيچ مغازه بزرگی ... موجود نبود. لهذا اغلب دکانداران کلاه های افسران نظامی در سر می گذاشتند." داسي هم "... سلام دادن با دست منع شده و بایستی برسم فرنگ باید کلاه از سر برداشته شود." دغه حکمونه عملي کېدل، او کابل ښاروال علي احمد لودين د هغو په عملي کولو کې ډېر فعالیت کاوه. یو ځل د بخارا پخوانی پاچا چې کابل ته یې پناه راوړې وه د " ... پولیسو له خوا ودرول شو او جریمه شو، د دې لپاره چې لنگوتی یې په سر و." (ستپورت، ۴۱۱)

د حیرانی ځای لا دا دی چې پاچا له روحانیونو سره په عام محضر کې ناوړی سلوک کاوه. د لیکوال عزيز هندي په وینا (عزيز هندي، ۵۸) هغه وخت چې روحانیان د خارجه وزارت په سالون کې د پاچا د هرکلي د پاره راټول شوي وو، پاچا " ... د خپلو درباریانو، ملازمینو، د بهرنیو دولتونو سفیرانو سره په اروپایي کالیو کې سالون ته راننوت، دا دستور صادر شو چې د سلام علیک او ستړي مشي پر ځای دي ټول له سر نه خولی راکښه کړي، او په دې ترتیب دي د هغه سلام ته ځواب وویل شي، او بیا ده له یوه سر نه تر بل پورې یوه وچه ستړي مشي وکړه او تېر شو. د اعليحضرت دا عمل د ده ډلې لپاره بیخي نوی او د زغملو نه و. هغوی د خپلو عقیدو له مخي د ده دا عمل د مذهب په خلاف و گانه."

خو د لوړپوړو چارواکو په کورنیو کې د بنځو مخ لوخی مخ په زیاتېدو وه. " ... په کابل او پغمان کې بنځي په ډیرو ښایسته کالیو کې په بې پروا ډول هري خواته په سیل او چکر بوختي وي. د هغو کالي اروپایي ډوله، مخونه بیخي لوڅ او سینگار دي." (عزيز هندي، ۷۷). مخ لوخی عموماً مخ په ډېرېدو وه. پاچا مېرمن ثرایا د بنځو د شکایتونو لپاره ادارې ایستلي وې. په هغو کې د مېرو په وړاندې د بنځو عرضونه اورېدل کېدل. چې خپلو مېرمنو ته یې "کافي ډوډۍ نه ورکوله، وهلې یې، او [مېرمنو] یې طلاق غوښته." پاچا مېرمن یوه پټه بنځینه پولیسي اداره تنظیم کړې وه، چې " ... د کابل په نارینه وو کې یا حتی د بنځو تر مینځ د هر ډول ارتجاعی حرکت څارنه وکړي. زړو بنځو ته وظیفه ورکول کېدله، چې کورونو ته ورشي، او وگوري چې که له هغوی سره ښه چلند کېده." (ستپورت، ۴۱۱)

پاچا دا هم د اصلاحاتو يوه برخه گڼله چې د جمعې ورځې رخصتي د پنجشنبې ورځ کړي، په داسې حال کې چې د جمعې ورځ خلکو ته يو ډول مذهبي ورځ شوي وه. د ليکوالي سټيورټ په نظر (سټيورټ، ۴۱۱) دا ټول د پاچا د ستر پلان شروع وه. پاچا د خپل پلان د عملي کولو لپاره د باندنيو چارو وزارت کې ژوند غوره کړ، او عادي چاري يې محمد ولي ته سپارلې وې. خو په نورو ساحو کې د پاچا امان الله د لبرل او ازاد مارکيت د رواجولو له امله پرمختگ شوی او پانگه وره ډله خلک د هسکېدلو په حال کې وه. په ټوليز ډول "په اقتصادي برخه کې هم يو ژور او بنسټون د مينځ ته راتللو په حال کې و، او د خلکو د ژوند څرنگوالی مخ په بنه کېدو و. ... د سوداگرو منځنۍ طبقه هم د خپل راپرزېدلي حال نه راپورته شوې وه. ... په کليو او کورونو کې د لاسي مصنوعاتو جوړولو ته زيات پرمختگ په برخه شوی و. د حمل او نقل لپاره هره ورځ نوي اسانتياوي را مينځ ته کېدلې." د کابل او پېښور تر مينځ د تجارتي مالونو د لېږدولو لپاره يوه کمپنۍ فعاله شوې وه. "د حکومت له خوا د موټرو دغه ترانسپورتي مؤسسو ته خاص حقوق او واکونه ورکول شول. د هيواد واردات او صادرات ورځ په ورځ مخ په زياتېدو وو." (عزيز هندي، ۹۷-۹۹) په ختيځ کې د بند غازي په نامه يو بند جوړ شوی و، چې ډيري محکې په خړوبېدلې. نهر کریم داسې هم په غزني کې د سلطان محمود پاچا د وخت بند سلطان د فعال کولو لپاره کار کېده. خو د اطرافي سيمو په وگړو کې د بېکارۍ له امله غريبي ډېره وه. داږه مارانو او غلو د همدغو بېکاره خلکو په مرسته يو وخت بل وخت داږې اچولې او امنيت يې گډ وډ کاوه. دغه اجتماعي رنځ ليکوال عزيز هندي په افغانستان کې د لومړي ځل لپاره اوږد بيان کړی او د هغه رول يې په ملي سياست کې د حبيب الله کلکاني په بريالي کېدلو کې بنسټولی.

حکومتي چارواکو په دغه حال کې هم له خپل مقام نه ناوړې گټې پورته کولې، او د حکومت او خلکو د نارضايت پروا يې نه کوله. حتی نایب الحکومه گانو هم په خپلو سيمو کې د "دزد بگير" په نامه ډلي ساتلې، او "اکثرو لنډ فکرو او طامعو حاکمانو د دوی په منځکړتوب له لوتمارو سره اړيکي (ساتلې) او په هر لوت کې به يې خپله برخه اخيستله." (عزيز هندي، ۱۴۶) له نایب الحکومه گانو هم پوښتنه کېدلای نشوه، ځکه چې "همه آنها بارکزيبي و مربوط به خاندان سراج الخواتين، مادر شاه بودند." تاريخپوه حبيبي د هغو نومونه ذکر کړي، او دا يې هم ويلي چې د دوی زياترو په خپلو ناوړو کارونو سره "شاه محبوب و ترقيخواه را از آغوش مردم دور ساختند، و حمايت از او رو به کاهش نهاد." (حبيبي، جنبش مشروطيت، ۱۷۴) پاچا مور، سرور سلطان، چې په سراج الخواتين يادېده، په حکومتي چارو کې گوتي وهلې، او زوی يې د هغې مخه نه نيوله، ځکه چې هغې د هغه په پاچا کېدلو کې رول لوبولی، او هم يې خپل وراره، والي علي احمد، له هغه سره پخلا کړی و. والي علي احمد د پاچايي په فکر و. سراج الخواتين په سياست کې هغسي فعاله وه، لکه ناسکه خوانبې يې، بي بي حليمه چې وه. وروستی دغومره نوم ايستلی و چې ويل کيده چې نړۍ له امير عبدالرحمن نه ويرېږي، او هغه له بي بي

حليمې نه. خو په بحراني وخت کې سراج الخواتين او بي بي حليمې د ملت په گټه کوم مهم کار نه دي کړي. په داسې حال کې چې د امير محمد يعقوب خان او غازي محمد ايوب مور، ارواښادي قمر جاني، لوی غازي ملا مشک عالم، او لوی غازي غټ مشر، محمد جان وردگ او نور غازیان د برتانوي يرغلگرو پر ضد هڅول. تر ډېره حده د هغې په هلو ځلو او د پيسو په لگښت و، چې لمسی يې، دوولس کلن موسی جان، په غزني کې د غازیانو له خوا د پلار پر ځای امير اعلان شو. خو محترم عبدالله کاظم په خپلې يوې ليکنې کې هغه "... از پشتون های فقير" په نامه يادوي، په داسې حال کې چې هغه د ارواښاد سعادت خان مومند لور وه، چې څلوېښت کاله د مومندو خان او د برتانويانو سخت مخالف و.

د پاچا امان الله په وخت کې د کابل خلکو کې فکري بدلون راغلی او مخ په پياوړي کېدو و. د ارواښاد مجروح په الفاظو (سرگذشت من، ۴۲-۴۳) "بعد از حصول استقلال در رفت و آمد به خارج زيادت قابل ملاحظه اي رخ داد، که اين هم برای احيای شعور سياسي عامل مهمي به شمار ميرفت. ... اصطلاحات و لغات نو از زبان آنها شنیده ميشد. منورين و مکتبيان عوض نام عشيره و قبيله، و بجای نام مسکن و ولدیت خود نام ملت و وطن را جانشین ساختند. افق نظر وسيعتر ميشد. "دوی کونښن کاوه" ... آزادی سياسي بيشتر بوجود آيد. حتی نام جمهوريت هم از زبانها ميخاست، و الغای رژيم پاچاهی را قرار میدادند."

خو دغه "منورين" يوه وړه ډله خلک وه. دوی کابل ته منحصر او د پاچا تينگ پلويان وو. "ادمک، ۱۳۸) ليکواله ستيورټ يوازي د جمهوريت غوښتونکو د نامه ذکر کوي. او غبار وايي (مسير تاريخ، ۸۱۴) چې "در بين روشنفکران و طنپرست يکدسته عناصر مرموز بشکل يک حزب نقابدار و مصنوعي رخنه کرده. اين نقابداران شارلتان در مرکز و شرق کشور جهت فریفتن مردم شعارهای دروغين (انقلابي) میدادند، و ظاهراً از جمهوريت دم ميزدند." له "حزب نقابدار" نه د غبار مطلب به د جمهوريت گوند وي، چې د منشي علي احمد په وينا مشر يې محمد ولي، او غړي يې، د غلام صديق څرخي په گلدون، يو څو لورپوړي چارواکي وو. په دغه وخت کې له دغه گوند نه پرته بل گوند نه و. خو محمد ولي قومي او ولسي بنسټ نه لاره، او د کابل په تعليم کړو منورو ډلو باندي يې له پاچا نه وروسته ډېر نفوذ لاره. د مشروطيت حرکت د مخه په افرادو وېشل شوی و، او که کوم منظم جوړښت يې لاره، هغه له مينځ نه تللی و. په پاسنيو رسمي کړيو کې وړې ډلې په اشخاصو څرخېدلې، او والي علي احمد هم جمهوريت غوښته، خو هغه ځانته ډنگوله.

د ډلو سرانو کونښن کاوه له رسمي قدرت نه په استفادې سره خپلې ډلې پياوړي کړي. غبار (۸۱۲) د بهسودو د يوه مشر، مير غلام صديق، له قول نه وايي چې په کوهدامن کي چيرته چې والي علي احمد د تحقيق لپاره تللی و، يوه شپه يې کلکاني حبيب الله او سيد حسين ورته وپېژندل او وويل چې "... ما تا کنون سه برادر

بوديم؛ حالا چار برادر شديم» د منشي علي احمد د ليكني له مخي، پاچا چې په سفر كې و، نائب السلطنه يې، محمد ولي په قلعه مراد بيگ كې، په خپل كور كې د حبيب الله كلكاني سره د شپې په پټه ليدل او ورته ويل چې كه دى يې و بنسې پاچا به يې ونه بنسې. له حبيب الله كلكاني سره د همدغو كتنو له امله به وو چې محمد ولي د پاچا امان الله د وخت يوازي لوړ پوړى چارواكئ و، چې د حبيب الله د امارت په وخت كې په كابل كې مامون اوسېده، په داسې حال كې چې څو نور لوړپوړي چارواكي، د محمدزي سردارانو په گډون، وځپل شول. لا عجبه داده چې د شاه اغا صديق مجددي په روايت د ۱۹۲۸ كال په نومبر كې د صاحبزاده عبدالله مجددي په كور كې كلكاني حبيب الله، له يو څو نورو مخورو، د حيات الله عزالدوله په گډون، د دغې يوې ناستې لپاره بلل شوى و، چې د پاچا پر ضد پاڅون تحريك كړي. پاچا، د دوى په نظر، د شريعت خلاف شوى و. په يوې مخكنۍ غونډه كې د پاچا مشر ورور، سردار عنايت الله هم گډون كړئ و، خو په دغې دوهمې غونډې كې يې د وعدې پر خلاف گډون ونه كړ. (۱۵) دغه روايت د يوې سرچشمې له مخې دئ او تائيد ته اړه لري. وروسته حبيب الله چې د سردار عنايت الله پاچايي ونه منله، دغه روايت يو څه قوي كوي. په هر حال، غلام صديق (خرخي) په خپل وار، له كابل نه د شينووارو دوه مشران خپل قوم ته واستول چې د پاچا پر ضد پاڅون تحريك كړي. د پاچا ضد دغه وړانكاري او كړه د يوې لړۍ پيل شو. په شلمې پېړۍ كې، د طالبانو د رجيم نه پرته، نور ټول حكومتونه د رقيبو لوړ پوړو چارواكو د وړانكاريو او كړو په نتيجه كې نسكور شوي دي.

د پاچا امان الله په وخت كې د ډلو مشران هم سره وړان وو، او پاچا نه غوښته او يا يې نه شو كولى سره متحد يې كړي. د اروپا د سفر نه وروسته "... د هغه د وزيرانو تر مينځ بې اتفاقي رامينځ ته شوې وه." (عزيز هندي، ۲۱). د دغې بې اتفاقي دليل دا و چې پاچا د دې لپاره چې خپل انقلابي پروگرامونه په قوت پر مخ بوزي، لوړ قدرت ځانله منحصر كاوه. په دغه كار سره د وزيرانو صلاحيت لږېده له لويې جرگې نه وروسته سردار شېراحمد ته پاچا بلنه وركړه چې، لومړى وزير يا صدراعظم وي، خو ټولو هغو، په تېره غلام صديق چې د هغه وزيران ونومول شول، ونه غوښتل چې د هغه تر لاس لاندې كار وكړي. ستيورټ لا وايي (۴۰۰) چې "او پخپله امان الله د كابينې غړو هر ځانگړي وزير ته په پټه ته او مشوره وركوله، چې [د هغه تر لاس لاندې] له خدمت نه سر وغړوي." پاچا او سردار شېراحمد له اول نه سره وړان و، لكه پاچا او والي علي احمد چې سره وړان وو. پاچا په پاى كې د سپټمبر پر ۲۲ مه څرگنده كړه چې، څرنگه چې ممكنه نه ده د كوم صدراعظم په مشري كابينه جوړه شي، نو دې لاهم د دولت او حكومت سروالي كوي. پاچا په دې ډول د صدارت مسئوليت ځان ته متوجه كړ، چې پايله يې ورته گرانه تمامه شوه.

د ده په اخري حکومت کې د امنيتي چارو افسران دا وو: عبدالعزیز بارکزی د حرب وزير، محمود سامي د قول اردو قوماندان او عبدالاحد (مايار) داخله وزير. غلام صديق (خرخي) د باندنيو چارو وزير و. محمود طرزي، چې د تجربې خاوند او د پاچا رنستينې خواخوږی و، له نظرنه لوبدلئ و. په دې چې د پاچا مور د هغه د لور يانې ملکې ثريا سره مخالفه وه. د پاچا د کورنۍ دغه ستونزه تر اخيره پوري پاتې وه. خو پاچا ډاډه و چې د ستري جرگې له لارې، چې دی يې مؤسس و، د ولس له ملاتړ نه به بهره من او په اوضاع به حاکم وي. له همدې امله و، چې ده څرگنده کړې وه چې لويې جرگې به په منظم ډول کېږي، او چاري به د هغو په مشوره اجرا کېږي. دا چې د ده حکومت د پغمان د لويې جرگې د استازو بې سارې عزت وکړ، په دغه مقصد و چې په دوی کې به دغسي يوه پياوړې ډله هسکه شي چې "... د پاچا د نويو فکرونو هر ډول ننګه او ملاتړ وکړي"، خو هسي چې پاچا فکر کاوه هغسي ونه شول. "سره له دې هم چا فکر نه کاوه چې "... همدا وکیلان چې نن يې دغومره قدر کېږي، کله به چې ... خپلو کورو ته ستانه شي په هر ځای کې به د پاچا پر خلاف د الحاد او بې دينۍ تبليغ کوي". (عزیز هندي، ۲۲)

د پاچا ضد تبليغونه او بغاوتونه

لويه جرگه لا پای ته نه وه رسېدلې، چې پاچا له غټو ستونزو سره مخ شو. غبار (۸۱۷) د نورو له قول نه هغه د "... حلقه مخصوص حضرات مجددي به شمول بعضي سرداران بزرگ و روحانيون مشهور" کار بولي. د غبار مطلب به د شاه اغا مجددي روايت وي چې بيان يې د مخه شوی دی. د قاضيانو د اعدام پايلې هم پاچا ته گراني تمامې شوې. دغه قصه د مخه د منشي علي احمد د روايت له مخې بيان شوې. ليکواله ستيورټ (۳۹۰-۳۹۳) د هغې بيان، په تفصيل خو په لږ تفاوت، کوي. دغه پېښه د ۱۹۲۸ کال د اگست مياشتې په اخرو کې ښيي، او شمېر يې هم نهه تنه، د پخواني ستر قاضي عبدالرحمن بېگتوتي په سروالي ښيي. هغه دا هم وايي چې د قاضيانو له اعدام نه وروسته ملايانو په لوگر، کوهدامن، کوهستان او کابل ښار کې پاچا ضد تبليغونو ته زور ورکړ، چې د هغو له امله شاوخوا لس تنه ملايان په کابل، نژدې لس تنه په خوست او شاوخوا پنځلس تنه په کوهستان کې بندي شول. د مؤلف فضل غني مجددي په وينا حتی "بعضي از وزرا و بزرگان دولت موقف امان الله خان را تائيد نکردند، مثل محمود طرزي، عبدالهادي خان وزير تجارت و عبدالرحمن لودي همه استعفای خود را تقديم پادشاه کردند." (۱۲) په خلکو کې هم ويل کېدل، چې پاچا غواړي د کمال اتاترک په شان ملايان وځپي، شرع پرېږدي او د ملک نظام سيکولر کړي. داسې ښکاري چې د پاچا په کامپ کې د قاضيانو د اعدام په پايلو چا فکر نه دی کړی. دوي به په دې فکر وو، چې په دغو اعدامونو سره به د حکومت مخالفان عبرت واخلي

او پوه شي چې حکومت پياوړی او په اوضاع حاکم دی، خو دوی دې ته ملتفت نه وو چې اوازې تر ډېره حده په نالوستې افغان ټولنه کې په گړندي ډول خپرېږي او خلک پاروي، هغه هم چې د قاضيانو د مظلومیت په اړه وي. لیکواله ستيورټ وايي چې "له کابل نه د باندي، په ولايتونو کې خلکو په ازاد ډول ويل چې پاچا به حتماً لېونی وي." (ستيورټ، ۲۰۰۴)، خو په کابل کې حکومتي چارواکو د پاچا ملاتړ کاوه. دوی هغه پرمختګ ستاينه چې پاچا ورته ملا تړلې وه، خو ويل کېده چې دوي غوره ملان دي، او هغه څه وايي چې پاچا يې غواړي. خو دغه خلک هم د پاچا په اصلاحاتو زيانمن کېدل. پاچا کونښن کاوه د دوي د هغو عوايدو مخه ونيسي چې په هغو سره يې اروپايي دريشی، گانې او گړندي موټرونه رانيول. په دې ډول پاچا له منورو ايډيالستي ځوانانو نه پرته رېښتيني متحدان نه لرل، او خپل دريغ يې هم نه ټينگ کوه. "هغه نژدې يوازي و." (ستيورټ، ۲۰۰۴)

د شنوارو ياغي توب

په همدغه حال کې و چې شنواري د ۱۹۲۸ کال د نومبر په ۱۴ مه ياغي شول. دوی لا د مخه په اکتوبر کې هڅه کړې وه چې د هغو نجونو د تگ مخه ونيسي چې د جلال اباد-ډکې په لار ترکيې ته د زده کړې لپاره تللي، خو شنواري په دې کې بريالي نه شول. عزيز هندي وايي چې کشکي چې دوي بريالي شوي واي، چې په هغه حال کې ممکن پاچا پر ځای پاتي وای، چې دی يې اخلاصمن و. دی دا هم وايي چې د دغو نجونو ډېر پلرونه هم ناراض وو، چې لوني يې دباندې استولي کيږي او ويل کېده چې دوی د شنوارو لويان تحريک کړي وو. (عزيز هندي، ۲۴۳، ستيورټ، ۴۱۳)

غبار (۸۱۸) د سنگو خېل شنوارو بغاوت د کوچيانو سره د هغو د يوې نښتې نتيجه گڼي، چې په هغې کې څو تنه شنواري تلف شول، دوی قاتلان ونيول او حکومتي چارواکو ته يې و سپارل، خو هغو قاتلان خوشې کړل. او شنواري بيا د حکومت پر ضد جگ شول. ستيورټ دغه پېښه د هغو د ياغيگري نه څو ورځې وروسته نښي، خو هغه د قاتلانو خوشي کېدل د بلو له امله گڼي، او بيا وايي چې په دغه کار سره شنواري دومره وتورېدل، چې "د انتقام قانون" ته يې رجوع وکړه. (ستيورټ، ۴۱۷). منشي علي احمد د شنوارو د ياغي توب مخکښان محمد افضل او محمد علم بولي، چې دواړه د سنگو خيل شنوارو مشران وو. دوی په دغه وخت کې په کابل کې وو. هلته غلام صديق څرخي وهڅول چې خپل قوم و پاڅون ته وهڅوي. په شنوارو کې دوی خپلو قوميانو ته وويل چې "پرېکړه داده چې د دوی لوني به د زده کړې لپاره ترکيې ته واستولي شي، خو [مگر] دا چې دوی د هرې يوې د معافي کېدولو په لار کې پنځه سوه روپۍ ولگوي" سنگو خېل د شنوارو د درو نورو څانگو-علي شېر خېل، سه پای او مندوزي-کې، تر ټولو مهمه څانگه وه، او په دغه وخت کې ملک محمد افضل او

ملک محمد علم دغومره فعال وو، چې هم یې خپل قوم د پاچا پر ضد و لمسوه او وروسته یې د حبیب الله کلکاني په امارت کې په قومي او ملي سياست کې فعاله مخکښي وکړه. محمد افضل ليکل او لوستل هم کولی شول. لکه چې د مخه ويل شوی، شنواري د عجب خان اپريدي په موضوع کې له حکومت نه د انتقام اخیستلو موقع ته سترگي په لار وو.

دوی سمدلاسه د ډکې او بتي کوټ لار بنده کړه او په اچين کي يې حکومتي مرکز چور کړ، او چارواکي يې بندي کړل. د جلال اباد اعلى حاکم پاچا له دغې پيښي نه په تلفون کې خبر کړ. پاچا ورته ډاډ ورکړ چې "دی الوتکي، پوځ او وسلې لري، او څنگه چې سلطنت يې په بين المللي بنسټ ولاړ دی، دی د دغسي بغاوتونو پروا چندان نه کوي." (سټيورټ، ۴۱۷) پاچا په عين حال کې اعلى حاکم ته هدايت وکړ، چې شنوارو ته دې يوه درې کسيزه جرگه واستوله شي، خو په هغې کي دې ملا، حضرت او سيد نه وي. اعلى حاکم همدغسي وکړل، خو په غني خېل کې هغه له اويا څخه ډېرو شنوارو چور کړه. په همدغه وخت کې نور شنواري هم له سنگو خېل سره يو ځای شول او ټولو په گډه د پيش بولک په چوڼۍ بريد وکړ. سرتيرو د زړه مقاومت ونه کړ، او ياغيانو د هغو وسلې او د خزاني پيسې تر لاسه کړې. شنواري په دغه ډول د وسلو خاوندان شول.

حکومت بيا د لومړي ځل لپاره د نومبر په شلمه شنواري بمباري کړل. د الوتکو پيلوتان افغانان او شورويان وو. تبليغي پانې يې په شنوارو وغورځول شوی، چې په هغو کي يې دا د "علم او جهل" جگړه وبلله. (سټيورټ، ۴۲۰)

پاچا په يوه کتني کې د برتانوي هند سفير، همفريز، ته وويل، چې "شنواري زما د دښمنانو له خوا، چې ملايان دي، هڅول شوي دي، او دوی زما د اصلاحاتو په اړه غلطې او زېڅپروي." هغه ورته وويل چې "ملايان د خپل شته والي لپاره جنگيږي." او دا چې دغه بمباري د روسي پيلوتانو له خوا کيږي، خلک يې ناراضه کړي دي. "همفريز بيا رډ ورته کړه چې په تاسي باندي د قومي خلکو له خوا د اسلام ضد تور لگول کيږي، او دا چې تاسي کسبي ملحدان گماری چې ستاسي رعيت بمباري کړي، دغو تورو ته اعتبار ورکوي." (سټيورټ، ۴۲۰) غبار هم وايي، چې همفريز شاه ته وويل چې "... اعليحضرت تمام طبقات مردم را مخالف خویش ساخته. روحانيون، دهقان ها، تجار و عساكر همه از ريفورم های جديد و تزئيد ماليات ناراضي گرديده اند." غبار دا هم وايي چې همفريز بيا مشوره ورکړه چې "... شاه بايد با تمام قوا در صلح و اشتی با رهبران شورش شنوار بکوشد تا اغتشاش در محل خود محدود بماند، ورنه اگر مهمند ها با اغتشاشيون پيوستند، خطر عظيم خواهد شد." (غبار، ۸۱۹). داسي پېښه شوه چې څو ورځې وروسته دوو روسي پيلوتانو په افغان سرتيرو باندي

په سهو بمونه وغورځول، چي له امله يې دېرش تنه تلف او ډېر نور ټپي شول. (سټيپورټ، ۴۲۰) په دغه حال کې د جلال اباد ښار ساتنه مهمه شوه.

يو شمېر خوگيانيي د ښار د ساتني لپاره ورسېدل، خو نظامي قوماندان چې له کابل نه جلال اباد ته ورسېد، نه په هغو او نه په نورو ايله جاريو اعتماد درلود، چې د رضاکارو په نامه هلته رسيدلي وو. دغه قوماندان مومندو ته د وسلو وېش بند کړ، او په ښار کې يې نظامي حکومت اعلان کړ. په دغه وخت کې اوږدې وې چې شنواري او مومندان غواړي چې په ښار ننوزي او چور يې کړي. د مومندو نفوذناک روحاني، د چکنور ملا، تر دغه وخته دوی آرام ساتلي وو، خو هغه له پاچا نه هم غوښتي و، چې خپل اصلاحي پروگرامونه ودروي. پاچا د هغه غوښتنه هم ونه منله. هغه بيا "شنواري وهڅول چې په ښار و دانگي، په دغه مقصد چې افغان حکومت د هغه غوښتنې ومني." (سټيپورټ، ۴۲۱) محمد گل مومند له پاچا نه په تيليفون کې وغوښتل چې جلال اباد ته نور پوځ واستوي، او که نه دغه ښار به په څو ورځو کې له لاسه ووزي. پاچا يو څه توپونه او وسلې جلال اباد ته واستول، خو قوماندان محمد گل مومند ته يې دا هم وويل، چې د دسمبر تر پايه پوري له شنوارو سره و نه جنگيږي. خو شنواري د نومبر په ۲۹ مه د کابل وره له لاري ښار ته ننوتل. ښار ته د ننوتلو د مخه له ښار نه دباندې ښوونځي سوځول شوي وو.

شنوارو بيا په يوې لس ماده ايزي څرگندونې کې د پاچا د ټولو اصلاحي پروگرامونو لغو کول وغوښتل او په پاچا يې هم د "کافر" حکم وکړ. په عين حال کې پنځوسو شنوارو په جلال اباد کې د برتانوي هند قونسلگري بنده کړه. قونسل محمد جهانگير هغو ته وويل چې دی او هيئت يې د پاچا د دولت مېلمانه دي، خو ځواب يې واورېد چې پاچا "کافر" دی او ميلمانه يې د رعايت مستحق نه دي. "شنوارو بيا قونسلگري چور کړه، اور يې ورته واچوه، خو له چارواکو سره يې غرض ونه کړ." (ادمک، ۱۳۹، سټيپورټ، ۴۲۲). جلال اباد ته لويې لاري د ياغي توب له پيل نه بندي شوې وې.

دا به د همفریز د مشورې په اثر و، چې پاچا سردار شېراحمد او غلام صديق جلال اباد ته واستول، چې کښاله له ياغيانو سره د خبرو له لاري هواره کړي. شنوارو په درو ناستو کې (دسمبر ۴، ۳) خپلي غوښتنې ورته وړاندې کړې. غوښتنې يې دا وې، چې ټول ريفورمونه دي، د هشت نوري جليبي سيستم په گډون لغو شي، نجوني دي له اروپا څخه بيرته راوغوښتلې شي، د ملايانو او سيدانو په چارو کې دې مداخله و نه شي؛ او د دوی پر ضد دي له انتقامي اقدام نه ډډه وشي. (ادمک، ۱۴۱). سټيپورټ نورې غوښتنې هم پرې اضافه کوي، چې ډيري مهمې يې دا وې، چې پاچا بايد خپله مېرمن "طلاقه کړي"، محمود طرزي بندي او کورنۍ يې له ملکه بېرون کړي. (سټيپورټ، ۴۳۳). غبار (۸۲۰) لا دا هم وايي چې "درين ضمن سردار شير احمد خان يک پيشنهاده بيست و يک

فقره اي از طرف شنواري ها به کابل فرستاد، که در طی آن عزل شاه، وليعهد و حکام و کابينه با اخراج محمود طرزي از افغانستان مطالبه شده بود. " غبار ديو شمېر نورو مخورو افغان لويانو ذکر هم کوي، چې د سولي د خوندي کولو لپاره يې کونښونه وکړل، خو په مقصد و نه رسېدل.

فيض محمد او عزيز هندي د دغه هيئت په ناکامۍ کې د هغه د سروالانو و تخريبي رول ته گوته نيسي. د عزيز هندي په وينا سردار شير احمد شنوارو ته اخطار ورکړ، چې " عبدالرحمن خان يوازي ستاسي له سرونو څخه منارونه جوړ کړي وو، خو زه به ستاسي خاوره هم په شنوارو کې پرې نه ږدم، او هغه به کابل ته يوسم." (عزيز هندي، ۲۵۲) د فيض محمد په وينا په جلال اباد باندي د شنوارو حمله د غلام صديق په لمس و، په دې ډول چې "غلام صديق خود را به متمردين دوست نموده ايشان را به بندي کردن خود و حمله بر شهر جلال اباد و شير احمد خان نمودن ترغيب کرده." (فيض محمد، انقلاب، ۱۷، ۳۳) غلام صديق په شنوارو باندي نفوذ لاره. ده لا د مخه د هغو دوه مشران د خپل قوم د پاڅولو لپاره لمسولي وو. دی د نوميالي ارواښاد سپاه سالار غلام حيدر څرخي زوی و، چې هغه د امير عبدالرحمن په وخت کې د مشرقي د نظامي او ملکي چارو د اعلى حاکم په توگه له شنوارو سره په ښه چلند کې نوم ايستلی و. خو له غلام صديق نه چې توقع کېدل، چې شنوار به آرام کړي، هغه دغه کار ونه کړ. په نتيجه کې د دوی هيئت په مقصد ونه رسېد، او پاچا بيا د شنوارو د ارامولو لپاره د محمود ياور په مشري يوه نظامي قوه واستوله، خو دغه قوه له نملې نه اخوا تللی نه شوه، او په خپل ماموريت کې ناکامه شوه. پاچا له ناچارۍ خپل ماما زوی، پخوانی والي علي احمد، د تنظيمي رئيس په توگه د يوې نظامي قوې په قومانداني هغې خوا ته واستوی. دی تر ډېره حده په خپل ماموريت کې بريالی شو، خو د ماموريت نتيجه يې لا معلومه نه وه، چې پاچا امان الله د حبيب الله کلکاني او ډلې له خوا له دغسې خطر سره مخامخ شو، چې له پاچايي نه يې هم لاس واخيست. که څه هم پاچا د نوي کال د جنورۍ په پنځمه خپل اصلاحي پروگرامونه لغو اعلان کړي وو، (ادمک، ۱۴۲) لکه چې خوست د ياغي توب په اخر کې يې هم د خپلو اصلاحاتو لغو اعلان کړي وه. خو دواړه يې هغه وخت اعلان کړل، چې وخت له وخته تېر و، او مؤثر واقع نه شول.

حبيب الله په نا آرام کوهدا من او سيد حسين په نا کرار کوهستان کې

د شنوارو بغاوت لا پای ته رسېدلی نه و چې په کوهدا من کې کلکاني حبيب الله، چې په عامه ژبه په سقاو زوی يادېږي، د ډسمبر له دوهمې اونۍ نه وروسته، تر پخوا ډېر جدي شو، او په دغه ډول حکومت له بل خطر سره مخ شو. دغه خطر که څه هم د شنوارو د خطر په اندازه غټ نه و خو، کابل ته د نژدې والي له امله، تر هغه مهم کېدلی شو، خو لکه څنگه چې و به ليدل شي، حکومت يې چارواکي دغې نکتې ته متوجه نه وو.

حبيب الله چي په ۱۹۲۸ کي شاوخوا د څلوېښتو کلونو و، د کوهدامن د کلکان د کلي " ... يو معمولي بې وزلي او نوم ورکړی سړی و." د ادمک د روایت (۱۴۳) له مخې د ده اوله نوکري په قلعه مراد بيگ کي د محمد ولي په کور کي وه. د يوه بل روایت له مخې د ده اوله نوکري د کوهدامن د ملک محسن په کور کي وه. حبيب الله په قطعۀ نمونه کې سرتېری شو. دغه قطعۀ د ترکیبې د جمال پاشا د افغان پوځ لپاره د نمونې په توگه تنظیم شوې وه، خو هغه د خوست د پاڅون نه د مخه له مينځ نه تللې وه. عزيز هندي په دغه قطعۀ کې کپتان و. دی وايي چې حبيب الله يوه ورځ له اجازې نه پرته کورته ته، چې د ده او د پیره دارانو تر مينځ نښته وشوه. حبيب الله د پیره دار په توپک سره هغه وواژه، او ياغي شو، او پېښور ته و تېښتېد. هلته يې يو کال د چايو دوکان و چلوه. بيا پارۀ چنار ته لاړ، خو هلته يې د غلا په تور يوولس مياشتې په بند کې تيري کړې، او چې له بند نه خلاص شو د منگلو په بغاوت کي يې د حکومت پر ضد برخه واخيسته. يو څو سرتېري يې ووژل او بيا يې په خپلي سيمي، کوهدامن، کې په دارۀ ماری شروع وکړه، خو فيض محمد (۱۴) وايي چې حبيب الله له اول نه له غريبی نه غلا ته ملا ترلې وه. دی په قطعۀ نمونه کې د هغه نوکري هم نه يادوي، خو په پېښور او توتگي کې د هغه له ستونمن ژوند نه غږېږي.

حبيب الله چې کوهدامن ته ستون شو، له يوه عادي غله نه زيات نه و. د چاريکارو سيد حسين تر هغه خطرناک دارۀ مار و. دی د مخه د يوې ښځې په قضيه کې د دوو کسو د وژولو له امله فرار اوياغي شوی و. دی د شتو خاوند و. " خلک له هغه څخه ډېر ډار بدل او هغه په دومره زړه ورتيا چې د خپلو څو تنو ملگرو سره به ښارونو ته ننوت او له لوټماری وروسته به بيرته تلو، او چا د هغه سره د مقابلې توان نه لاره." (عزيز هندي، ۳۲۹) د سيد حسين په لاس کي به هر وخت توپانچه وه، او چې به په چا په غوسه شو، سمدلاسه به يې پرې فیر کاوه. د حبيب الله او سيد حسين په دارۀ ماري سره کوهدامن او کوهستان نا ارامي سيمي شوې.

حبيب الله کوهدامن ته تر راتللو وروسته د فيض محمد (۱۵) په وينا " ترک اقامت در خانه و لانه خود گفته، با چند تن دوستانې که با او همراز و انباز بودند، شب به جاي و روز به جاي... گذرانیده، از غلبه جوع اقدام در سرقت و اکل مال حرام و ريختن خون ضعفاى انام نموده، و رفته رفته به علاقه دار و حاکم کوهدامن و کوهستان به دادن حصه مال از مردم يار گردیده از خوف دستگير شدن ايمن و مطمئن گشت." فيض محمد دا هم وايي چې " حتی محمد ولي خان... با او عهد امان جان در بين نهاده و پول و تفنگ و فشنگ داده، اسوده خاطرش ساخت." مؤلف سيد رسول هم وايي چې " محمد ولي با اين ناز و نعمت او [امان الله] با بچه سقاو همدست بوده و به او کمک مينمود." (۱۷) پخپله محمد ولي "هم د دغه دارۀ مار له دغه دارۀ مار [حبيب الله] سره تماس نيول منلی، خو هغه دا هم ويلي چې ده دا کار د امان الله په خبرتيا او امرونو سره کړی دی." (سټيپورټ، ۵۷۴)

ستيوپرت (۴۳۵) له غربيانو سره د حبيب الله له سخاوت نه هم غږيږي او وايي چې په دغه سخاوت سره " هغه ځان له غله نه وچت کړي ". هغې حبيب الله حتی د انگلستان د رابن هوډ په قطار کې هم ودروله، چې شته من به يې لوټول، او له بې وزلو سره به يې مرسته کوله. غبار وايي چې "... بچه سقا نیز در کاپيسا و پروان دسته دزدي فراهم کرد و به سرقت و قطع طريق پرداخت؛ او شبها دزدي ميکرد و روزها در کوه ها متواري ميگرديد، و دستگيري او برای پوليس محل مشکل ميگرديد. ساحه فعاليت او انقدر وسيع شد که حتی اگر شبی با دسته خود به خانه وارد ميشد، صاحب خانه، از ترس جان، خاموشانه او را تغذيه ميکرد و به حکومت اطلاعی نيمداد. کار او به جايي رسيد که مقداري پول از خزانه مزار به کابل مي آمد، و همينکه بچه سقا شنيد، راه را گرفت و پول را ربود، و تعقيب حکومت محل به جايي نرسيد." (غبار، ۸۲۱) ډېره موده نه وه تېره شوې چې حبيب الله او سيد حسين دغومره زړه ور شول چې "حتی بر بازرگانان کابل که مال التجاره، از قبيل پوست قره قل و قالين و اجناس روسي از ترکستان حمل و در کابل نقل ميدادند، پول حواله کرده و ايشان مکتوب حواله او را به حکومت نموده، از بیم اينکه مال تجارت ايشان را از عرض راه نچاپند، ناچار پول همی دادند و حکومت به دستجات قشون سواره و پياده عزم تعقيب و گرفتاری آنها نکرده، تا که نیرو در بازو يافته، و جنگ ها در بين حکومت و ايشان واقع گشته، که چند تن به قتل رسیده، بدست نيافتادند." (فيض محمد، ۱۵، غبار ۸۲۱) وايي چې "در قوس که اتش اغتشاش ننگرهار تيز شد، حکومت محل ملک محسن و چند نفري را به سبب امداد به بچه سقا محبوسا به کابل اعزام نمود. متعاقبا دولت، احمد علي خان، رئيس بلديه کابل، را به حيث رئيس تنظيمه کاپيسا و پروان با اختيارات تامه اعزام کرد، تا از پشت سر مطمئن بوده به اطفای شورش ننگرهار پرداخته بتواند."

احمد علي لودين په خپل دغه ماموريت کې د جرگې لار ونيوله، لکه سردار شيراحمد چې د مخه په ننگرهار کې له شنوارو سره نيولې وه. اول يې له حکومت نه وغوښتل هغه بنديان ازاد کړي چې له حبيب الله سره يې د مرستي کولو له امله نيولي وو، بيا يې د کاپيسا او پروان له مشرانو سره جرگه وکړه. د جرگې فيصله دا شوه چې له حبيب الله سره دې پوهاوی وشي. په عين حال کې دوی ومنله چې "... در جلب قوه های محلي به دولت خدمت نمايد." لودين وروسته له هغه چې له مرکز نه يې صلاحيت تر لاسه کړ، له شخص حبيب الله او سيد حسين سره په باغ عاروق کې جرگه شو. هلته يې "... عهدنامه و انهم در حاشيه قران با دو نفر مذکور امضا کرد. درين معاهده بچه سقا قبول کرد که از مخالفت با دولت و شرارت دست بکشد. در مقابل دولت تعهد نمود که جرايم بچه سقا و سيد حسين را عفو نمايد." لودين بيا د حرب وزير نه په تليفون کې وغوښتل چې "... هشتاد و دو تفنگ و کارتوس با معاش و رتبه غوند مشري به هردو نفر، بچه سقا و سيد حسين داده شود." (فيض محمد، ۱۶، غبار ۸۲۱) په دې ډول دغو داړه مارانو، چې د قانون او شريعت پر خلاف خپل وطنوال وژلي او امنيت يې گډوډ

کړئ وو، سمله لاسه د ډسمبر په ۱۲مه د دغسي رسمي حيثيت او رسمي مقامونو خاوندان شول چې پخپله به هم ورته حيران وو. حبيب الله کلکاني يو غريب، نالوستی کلیوال و، خو ساده نه و. د سفر او بندي توب کړاؤنو، او د ژوند نورو ترخو تجربو د هغه عقلي قوه پياوړې کړې وه، چې په دې فکر کې شو، چې پاچا کوم هغه سلوک چې له گوډ ملا عبدالله سره کړئ و، ممکن له ده سره هم هغسي وکړي، او له مينځ نه يې يوسي. د فيض محمد په الفاظو "ملا عبدالله با جمعي از بانيان فساد بعهد امان الله خان و سوگند قران در کابل امده به ياسار سيد." (فيض محمد، ۳۲) حبيب الله د دې لپاره چې دی هم د گوډ ملا په شان له مينځ نه يوړل نه شي، په سرای خواجه کې د احمد علي لودين په نامه له شخص پاچا سره په تليفون کې وغږيد، چې د خان په اړه د پاچا امان الله په نيت پوه شي. دغه تليفوني مکالمه د مخه په تفصيل سره بيان شوې ده، کومې تليفوني مکالمې چې په ټول افغان ولس او په خاص ډول پخپله په پاچا امان الله ژور اثر کړئ، همدا مکالمه وه. خو پاچا په هغه وخت کې هغه په جدي ډول په نظر کې ونه نيوله.

پاچا د شنوارو د خپلو لپاره له ټول افغانستان نه ايله جاري يا قومي مليشياوي وغوښتې- له لوگر، پکتيا نه (منگل، خدران، خاخي، ځمکنی، مقبل، وزير او احمدزيو) نه، له ميدان، وردگ، غزني او بهسودو څخه، له پنجشير، نجراب، تگاو، ريزه کوهستان او غوربند نه، له پغمان، چاردهي نه، له مزار، قندهار، هرات او قطن نه يې احتياطي او نظامي پوځ هم وغوښته. (فيض محمد، ۱۸) خو دا يوه پروسه وه چې وخت، تنظيم او وسله وال کېدل يې غوښتل. د منظم پوځ پر خلاف چې هم وسله وال او هم د کسبي افسرانو تر قومندې لاندې په لږ وخت کې د جنگ ډگر ته استول کېدی شي. حکومت به د مشرقي په غير شنواري قومونو او خلکو اعتبار نه لاره، چې د هغوی ايله جاري يې نه وه غوښتې، سره له دې چې هغه په کم وخت او نسبتاً لږ لگښت سره تنظيم کېدلای او د شنوارو پر خلاف استول کېدلای شو. ډېره مهمه لار دا ده چې، په کابل کې به لا منظم پوځ لږ و، چې حکومت دغسي لوی کار ته لاس واچاوه. په کابل کې چې منظم پوځ هر څومره و، زياتره برخه يې ننگرهار ته استول شوې وه. سټيورټ په دغه وخت کې د کابل پوځ يو نيم زرنبيي. (سټيورټ، ۴۳۸) نور ليکوالان په کابل کې په دغه وخت کې د پوځ د شمېر په اړه يا چوب دي، يا وايي چې کابل له پوځ نه خالي و.

مهمه دا هم ده چې د حرب وزارت چارواکي او په سر کې يې پخپله وزير، سردار عبدالعزيز، دغسي کسان نه وو چې په دغسي اضطراري حال او غير عادي ژمي کې د راتلونکو ايله جاريو تنظيم وکولی شي. مليشياوو ته له زېرمه تونو نه وسلې ورکول کېدې، خو مشران يې د نامه او تجربې خاوندان نه وو. يوازې د احمدزيو د ايله جاري مشر مالوم و، چې هغه مير غوث الدين و. د ښار او چاردهي خلکو ته د هغو د کلاترو له لارې وسلې ورکړل شوې. ايله جاريو په کابل کې په پرله پسې راتگ سره دا سي حال جوړ کړئ وو، لکه په کابل کې چې حکومت نه وي.

له بلي خوا له تيليفونې مکالمې نه وروسته حبيب الله ته خبره د مرگ او ژوند وه. فکر به يې کاوه چې تر هغو چې امان الله په واک کې وي دې په افغانستان کې ژوندی پاتې کېدلی نه شي. خو له دې وروسته د پېښو په اړه ليکنې سره توپير لري. د بېلگې په ډول، فيض محمد (۱۸) وايي چې حبيب الله او سيد حسين دواړو په گډه اول چاريکار ونيوه، او بيا يې احمد علي په جبل سراج کې له اتلسو ورځو محاصرې نه وروسته تسليمېدو ته اړ کړ او "احمد علي خان (با عده اي) از سواران نظام شاهي و پياده به تخليه ارگ جبل سراج رضا داده و عهد امان جان خود با ايشان در ميان نهاده، قلعه و قورخانه و خزانه راکه در انجا بود با هژده ضرب توپ ماشينگن و قلعه شکن و مقداري از تفنگ به ياغيان تسليم نموده، راه فرار جانب کابل را پيمود، و دزدان از تصرف اين ارگ پادشاهي مکنتي از پول نقد و اسلحه بدست اورده زيادتر دلير و جسور شده، عزم حمله و يورش بر کابل جزم کردند." خولیکوال عزيز هندي وايي چې دا يوازي سيد حسين و، چې د چاريکارو له نيولو نه وروسته يې جبل سراج کلابند او بيا يې حبيب الله پرې خبر کړ، او له هغه وروسته و چې حبيب الله په کابل د حملې تکل وکړ. فيض محمد، په خپل پورته بيان کې، تېر وتلی دی. په بل ځای کې دی هم، د ستيورټ په شان، په کابل باندي د حبيب الله بري د قوس ۲۲، ۱۳۰۷ (ډسمبر ۲۲، ۱۹۲۸) نښي او پر دې برسېره په هغو دوولسو ورځو کې، چې دی په کابل کې په نښتو اخته و، سيد حسين هلته نه و، که څه هم حبيب الله پيغامونه ورته استولي وو.

پر کابل باندي د حبيب الله بريد

حبيب الله پخوا له دې چې په کابل ورد مخه شي، د فيض محمد په وينا (۱۹) د يو څو ملايانو او خانانو له خوا د امير په توگه وپېژندل شو، په دې ډول چې "... ملايان بعيد از ديانت... به اظهار اينکه بدون امير حمله بر کابل شرعاً بلا جواز، و اگر کسی کشته شود خونس هدر و در نزد داور بي نياز مردود است، نماز جمعه را با خطبه امارت به نام حبيب الله خواند. راه مدعا برگرفتند." غبار هم وايي (۸۲۲) چې در همين تاريخ [۲۰ قوس] يکدسته خان و دزد در قلعه ملا ويس الدين (کلکان) شبانه اجتماع کرده و بچه سقا را به عنوان (پادشاه افغانستان) شناختند و دستاري بر سرش بستند. "خود عزيز هندي په روايت (۴۰۱ مخ) حبيب الله له يرغل نه وروسته په کومې نېټې کې "په کوهدامن کې د خپل امارت اعلان کړئ او هري خوا ته يې خپل حاکمان او کارکوونکي ټاکلي او لېږلي وو." حبيب الله وروسته تر هغه د ملايانو په مشوره دا کار وکړ، چې سيد حسين ونه غوښته چې امير شي. هغه فکر نه کاوه چې دوی حکومت نسکورولی شي. د امير او پاچا لقبونه په مينځ کې سره توپير لري، او حبيب الله به دلته امير نومول شوی وي، ځکه چې کله چې دی په واک شو، د امير لقب يې غوره

کړې. د حملې د نېټې او د حبیب الله د ملگرو د شمېر په اړه هم اختلاف دی، او د سټیورټ د یرغل نېټه سمه بنسټګاري، چې هغه د ډسمبر ۱۴مه ده.

د حیرانۍ ځای لا دا دی چې حکومت هغه وخت خبر شو چې یرغلګر د کابل ښار ته ننوتل. دوي د ښار په ګډوډ حال کې نارې وهلې، چې غواړي له شنوارو سره د حکومت په ملاتړ وځنګیري. دوي د غبار په روایت تر درې سوه، او د عزیز هندي په روایت شاوخوا یونیم سل تنه وو. فیض محمد د هغو ټول شمېر شاوخوا دوه زره ګڼي، خو په دوي کې یوازي دوه سوه وسله وال او نور یې پښې لوڅې روان وو. فیض محمد دا هم وایي چې د یرغلګرو لومړنۍ، چټک پرمختګ، د حکومت له نه امداده توب نه برسېره، دا هم و چې "... وزیرای خاین و حضرت شور بازار و سردار محمد عثمان و بزرگان کابل و محمد ولي خان... و غیره راکه به ایشان اطمینان و وقت حمله را نشان داده بودند." (فیض محمد، ۱۹ مخ) عزیز هندي (۳۵۲، ۳۵۷ مخ) د شمالي د یوه مشر، حاجي عبد الرحمن، د زوی له قول نه وایي چې دی په هغه مجلس کې حاضر و، چې حبیب الله په کابل باندي د یرغل تجویز کاوه، او ده دغه خبر په تکلیف سره پخپله د حرب وزیر، سردار عبدالعزیز، ته ورسوه، خو هغه ورته اهمیت ورنه کړ او پاچا یې هم پرې خبر نه کړ. د عزیز هندي په وینا "د هغه زړه او فکر ټول د دولت [پیسو] په ټولولو پسې و او دا دولت په هماغه اندازه زیات را ټولېدای شو، څومره چې پاڅون اوږدېده." دا سره له دې چې ده دغومره شته ټول کړي وو، چې یوازي "... د هغه د اسونو د اوڅور ورځنی لګښت یونیم سل روپۍ وې." د عزیز هندي په نظر دا سردار عبدالعزیز و چې د پاچا امان الله "... افغاني حکومت یې د سقاو زوی لاس ته وسپاره." (عزیز هندي، ۳۵۸) ، د پاچا امان الله د حرب وزیر، سردار عبدالعزیز، د ولسمشر محمد داود د ملي دفاع وزیر، سردار غلام حیدر رسولي را یادوي چې په خپلي بې کفایتۍ او ځانله د خاص اجندا په تعقیب سره د جمهوري نظام نسکورېدل ممکن کړل.

په کابل باندي د حبیب الله کلکاني او ملگرو یرغل عزیز هندي، تر نورو لیکوالانو، اوږد بیان کړی دی. دی د ډیرو پېښو مشاهد و، او وروسته د حبیب الله د یوه ملګري روایت بیانوي چې "... د سقاو زوی نیت دا و چې، ښار ته له ننوتلو سره سم داسې مشهوره کړي چې د خپلو ملگرو سره د پاچا کومک ته راغلی دی، او په دې ترتیب د کوم ځنډ پرته هغه نېغ په نېغه ارګ ته ننوځي او پاچا ونیسي." (عزیز هندي، ۳۵۹ مخ) حبیب الله به دغه تاکتیک ځکه غوره کړی و، چې حکومت ټوله توجه شنوارو ته اړولې وه، او کابل یې نژدې له پوځ نه خالي کړی و. او پاچا د حبیب الله له خوا ښار په خطر کې نه لیده. دا چې حبیب الله د ډسمبر په ۱۴مه (جمعه، د قوس ۲۲، ۱۳۰۷)، بې له کوم غټ مانع، ځان له خپلو ملگرو سره ارګ ته نژدې ورسوه، په دې اړه ټول لیکوالان موافق دي، خو هر یوه دغه پېښه په بېل ډول بیان کړې ده. عزیز هندي (۳۵۸) تعجب کوي چې حبیب الله دي کابل ته "... یوازي د یو څو تنو په مرسته راشي او هیڅوک یې مخه و نه شي نیولای. ان تر دې چې هغه د انګریزي سفارت له

سپاهیانو څخه هم وسله واخلي او د ځان له طرفه هلته محافظان ودروي او بيا هم د حربيې وزارت ورباندي خبر نه وي، او نور پرمختگ هم وکړي او د پوځي بنسټونو له سرتېرو څخه توپک او وسلې واخلي او تردې وخته هم د حربيې وزارت په خوب ويده وي. "غبار د عزيز هندي د مطلب اصلي ټکی تائيدوي، خو هغه دا هم وايي چې (مخ ۸۲۲)، "در وقت پيشين همين روز (۲۲ قوس) وزارت حربه مطلع شد که بچه سقا نزدیک کابل رسیده است. چون کابل را قبلا از عسکر منظم تخلیه کرده بودند، پس بناچار معین وزارت حربه (حبیب الله خان) با یک عده کوچک رو به راه شمال حرکت کرد. یک دسته پولیس هم به گردنه (اسمایی) صعود و تولى گارد شاهي به استقامت (کلوله پشته) مارش نمود، ولي بچه سقا تا ان وقت داخل سرک شهر ارای کابل شده، مستقيما ارگ شاهي را هدف قرار داده بود."

دا د نظامیانو یو وړ ټولی و، چې په ټینګ عزم یې سقاویان، د حربيې وزارت له امر نه پرته په شا ووهل. غبار وايي (مخ ۸۲۲)، چې "... هژده نفر شاگردان تعلیمگاه سواري از باغ نزدیک (شهر ارا)، جلو سریع بچه سقا را گرفتند." خود عزيز هندي به روایت (مخ ۳۲۱) "... د شاهيو رساله" د "حربيې وزارت د امر رسېدلو نه پرته، له سقاویانو سره په جگړه پیل وکړ، او د سقاویانو د زیاتېدونکي سیلاو مخه یې د ښار د دروازي مخکي ونیوله." فیض محمد وايي (مخ ۱۹) "دسته ظابطان سواري... به دفاع برخاسته، ایشان را از دخول شهر باز داشتند." سقاویان بیا یو ځای بل ځای په شا کېدل. په شهر ارا کې یې لږ څه توخته او دفاع وکړه او بیا باغ بالا او شاوخوا ځایونو ته په شا شول. خود دوی ناڅاپي حمله او چټک پرمختگ، که څه هم د لنډ وخت د پاره و، د امنیتي چارواکو او په واقعیت کې پخپله د حکومت حتی د پایتخت په خوندي ساتلو کې یې کفایتي وښووله. او حکومتی اعتبار ته یې سخت زیان ورساوه. ښاریانو او د چاردي (چارده) خلکو چې د فیض محمد په روایت پنځوس زره توپک او پریمانه کارتوسونه له حکومت نه ترلاسه کړي وو، د خپلو کورونو ساتنه کوله اوله دوی نه لږو کسانو له حکومت سره همکاري وکړه.

لا مهمه دا ده چې د فیض محمد په روایت (مخ ۲۰)، "... حتی بعضي از مردم وزيري، منگل و احمدزي سپاهيان امير امان الله خان را از کوه اسمایی هدف گلوله کرده، از جمله غلام غوث [الدین]... افزون از سه صد میل تفنگ را که به دست آورده بود، با خود در خوست برده، خلاف دولت برخاست." ارگ ته له کوم نژدې ځای څخه د پاچا نائب، محمد ولي، او بیا د حرب وزير، سردار عبدالعزيز، هریو توپک په لاس په داسي حال کې چې تر شا یې سرتیرې وو، په منډه روان شول. له هغه وروسته و، چې توپونو په ډزو او الوتکو د سقاویانو پر ځایونو بمباري شروع کړه، په دغه وخت کې د غبار په وینا (مخ ۸۲۳)، "بچه سقا از کوه کافر و نه برجه و باغ بالا تا کوتل خیرخانه موضع گرفته و تقویه شده میرفت. در حالیکه دولت در شهر ارا و قلعه بلند و کلوله پشته و تپه شیرپور، شکل دفاعي اختیار کرده بود."

د حملې په درېيمه ورځ چې ټاک او ټوک کېده، او حکومتي نظم له مينځ نه تللی و، برتانوي چارواکي هم له بد امنۍ نه اندېښمن شول: که څه هم حبيب الله هغوی ته ډاډ ورکړی و، چې له دوی سره به غرض ونه شي. په همدغه وخت کې يوه اکتشافی الوتکه د بنار په فضا کې را بنسکاره شوه، او په پښتو او فارسي کې يې پانې وشيندلې، چې په هغو کې د افغان-برتانيې دوستۍ په اړه ډېر څه ويل شوي وو، په عېن حال کې يې اخطار هم ورکړی و چې، که د دوی سفارت ته تاوان واوښت، دوی به انتقام واخلي. په دغه کار سره هم خلک او هم حکومتي چارواکي په غوسه شول، او دغه عمل يې د افغان خپلواکۍ پر خلاف عمل وگانه. خو برتانويانو دغه عمل ځکه وکړ، چې وېرېدل چې په دغه گډوډي کې، چې حکومت يې ساتنه نه شي کولی، ممکن په دوی هغه څه وشي چې په لومړي افغان-انگليس جنگ کې، په مکناتن او په دوهم جنگ کې په کوگناري شوی وو. دوی، چې د برتانيې سياسي استازي وو، په دغو جنگونو کې وژل شوي وو. شنوارو خو په جلال اباد کې د دوی قونسلگري چور کړې او سوځولي وه.

ډېره دردناکه پېښه د ارگ په اوسېدونکو باندي د يرغل هيبتناک اثر و، چې ماشومان يې په ژړا او انگولا کړل، او پاچا مور يې دغومره ووېروله چې د ارگ محافظان او د شاهي رسالې سرتيري يې پرې نه ښوول چې له دوی نه ليري شي. پخپله پاچا يې هم تر دې حده په غوسه کړی و، چې خپل وزيران يې ملامتول چې له حالاتو نه يې بې خبره ساتلی و. دی چې يو زړه ور شخص و، شو ځله يې وغوښتل چې پخپله د جگړې ډگر ته ورشي خو "... هر ځل به سروڼه د هغه پښو ته ټيټ شول او په ډېر منت او زاريو او ژړاگانو به يې له ارگ څخه له وتلو منع کړي." (عزيز هندي، ۳۲۶) خو پښو په پاچا سخت اثر وکړ. په نتيجه کې د قومونو د نه همکاري او "... بي وفايي مردم کابل و چاردهي... ياس به او روي داده، مادر و زوجه و پسران کوچک خويش را با تمام جواهرات دولتي در روز چارم حمله حبيب الله و سيد حسين به سوازي طياره به قندهار فرستاد." (فيض محمد، ص ۲۰)، خو عزيز هندي وايي (مخ ۳۷۱-۳۷۸) چې "... په دې موده کې د سقاو زوي مرستي ته نه پخپله سيد حسين راغی، او نه يې کومه مرسته راولېږله."، خو د سقاويانو په ځايونو باندي د توپونو گولۍ او له الوتکو نه بمونه غورځېدل، چې له امله يې د يرغل په پنځمه يا شپږمه ورځ د حبيب الله او ملگرو زړه ورتيا له مينځ نه لاړه. بې وسلې کسان يې په شا شول او پاتي يې په "زيات شمېر يا ژوبل يا مړه شول."

دوی چې د کلوله پشته او باغ بالا له سلاح کوټونو نه پرېمانه وسلې ترلاسه کړي وې، ښه جنگېدل. حتی هغه وخت چې حبيب الله په باغ بالا کې پټ و، په شراپنل يا چرې سره په اوږه ولگېد، او ټپي شو، بيا هم جنگېده، او د خپلو ملگرو معنويات يې لوړول. (عزيز هندي، ۳۷۳، فيض محمد، ۲۰) په پای کې د يرغل په لسمه يا يوولسمه ورځ ټول يرغلگر په شا شول، اول له نو برجه کلا او بيا له باغ بالا او شاوخوا ځايونو څخه. په دغه ډول حکومتیان په يرغلگرو غالب شول، او د کابل بنار يې د هغو له خطر نه وژغوره. په همدغه وخت کې و

چې د ترکیبې جنرال، کاظم پاشا د جنگي چارو د تنظیم لپاره کابل ته ورسېد. واضح ده چې د حکومتې چارواکو او په سر کې د وزیر عبدالعزیز ستره غلطي دا وه چې د کابل د ښار د دفاع لپاره یې کافي قوه نه وه پرې اېښې، او حبیب الله او ملگرو ته یې اسانه کړه چې په زړه ورتیا او مهارت له دغه حال نه استفاده وکړي. په اصل کې دا د پاچا امان الله غلطي وه، چې د نیکه او پلار پوځ یې کم کړی، د دغه فکر له مخې چې دا د قلم وخت دی، نه د توري، که څه هم د ده دغه بېخایه شعار د خوست یاغیانو د مخه باطل کړی و.

حبیب الله او ملگري یې چې کوهدامن ته په شا شول، کوهدامنیان او کوهستانیان یې ناراض ولیدل. البته روحانیونو یې د پخوا په شان د حکومت پر ضد تبلیغ کاوه، او پخپله پاچا یې "کافر" باله او خلک یې جهاد ته بلل، خو خانان، ملکان او عام خلک یې حیران وو چې څه ډول چلند غوره کړي. عزیز هندي یوازنی لیکوال دی چې په دې اړه یې اوږده لیکنه کړې. دی وايي (عزیز هندي، ۳۹۴-۳۹۶)، چې وروستی له دواړو نه په وېره کې وو او دغه وېره پکې عامه وه چې "د حکومت پوځونه به د سقاو زوی په تعقیب شي، او څنگه چې دی غل او لوټمار دی، وبه تنبتي او په غرونو کې به ځان پټ کړي او بدنامي به په دوی راځي." بیا نو د دغو "سیمو زیات اوسېدونکي له خپلو سیمو څخه" نجر او، پنجشیر او نورو سیمو ته کډه وکړه. "ځیني یې په دې فکر هم وو چې څه وخت "د حکومت پوځونه د شمال سیمو ته ننوځي، هغوی به په یوه ترتیب د سقاو زوی او د هغه ملگري ونیسي او حکومت ته به یې وسپاري." عزیز هندي بیا وايي چې "که په دې وخت کې د حکومت پوځونه د شمالي سیمې حدودو ته ننوتلي وای، نو د سقاو زوی له مینځ نه تلل ضروري و."

خو حکومت په سقاویانو باندي خپل بری تعقیب نه کړ. پر ځای یې تبلیغي پانې وشیندلې، او له توپونو او بمونو څخه یې کار واخېست، او له پوځ نه یې کار وانه خېست او له تبلیغي پانې نه، چې له الوتکو نه خپرېدلې "داسې ښکارېده چې دولت د شمال ټول اوسېدونکي د دغه پاڅون مسئول گڼي، او ډېر زړه پوځونه هلته ولیږي." څنگه چې عام وگړي نالوستي وو، مغرضانو "د اوازې خپرولې چې پاچا خپلو پوځونو ته د دوی د عامې وژنې امر کړی دی." حکومت ضد تبلیغونه او اوازې عامې شوې، او وېره ډېره شوه. د حبیب الله ملگرو، روحانیونو او نورو "فساد غوښتونکو" له دغه حال نه په استفادې سره د حبیب الله د امارت موضوع پورته کړه. عزیز هندي وايي چې په دغه وخت کې و چې حبیب الله په کوهدامن کې، د پورته کسانو له خوا امیر غوره شو. د امارت وړانديز اول سید حسین ته شوی و، خو هغه و نه مانه، ځکه چې هغه "هیڅکله په دې ایمان نه لاره چې د حکومت په قدرت باندي دي بریالی شي." (عزیز هندي، ۴۰۰) بیا نو حبیب الله په "جبر سره په خلکو خپله سلطه ټینګوله، او له خلکو څخه یې سرتیري په زور را ټولول."

د دغو ټولو انکشافاتو په وړاندې د حکومت ځواب دا شو چې " ... له کابل څخه یې د لیرې ویشتونکو توپونو خولې له امتیاز نه پرته د دې یاغي خلکو خواته کړې، او په کلاي مراد بیګ باندي یې گولۍ واورولې." په دوهمې اونۍ کې یې هوایي بمبارۍ هم پیل کړې. په دې ډول په دغو بمباریو او گولیو سره بې شماره عادي کسان تلف شول، په تېره وروسته له هغه چې شدیدې شوې. په دغه حال کې ډېر په دې فکر شول چې د حکومت په بري کې "د دوی بربادي ده." بیا هم ډېرو خلکو له حکومت سره د جنگ پر ځای هجرت ته دوام ورکړ، خو " ... د دوی خانان او مخور کسان له خپلو لښکرو سره تر پایه پورې د سقاو د زوی مرستي ته رانغلل." کوم کسان چې له حبیب الله سره ملگري شول، هغه بې وزلي وو، چې مقصد یې لوټماری وه، نه جنگ. دوی ته " ... په دې ډول د ډوډۍ پیدا کولو یوه بڼه لاره برابره شوې وه." (عزیز هندي، ۲۰۰۲-۴۰۵)

د کابل ښار استحکامات او د پاچا ناڅاپي استعفی

غبار وايي (مخ ۸۲۴) چې حبیب الله او ملگري یې د ډسمبر په ۲۵مه له کابل نه په شا شول، له هغه وروسته " ... تقریبا دوازه هزار عسکر منظم و غیر منظم در سرتاسر خط کوتل خیر خانه و غیره حصص تمرکز یافت و اشغال قطعي کاپیسا و پروان محتمل گردید." خو دی دا هم وايي چې د عالي مرکز د نشته والي یا سبوتاژ له امله د مارش امر و نه شو، او دغه جبهه په دفاعي حالت کې پاتې شوه. د فیض محمد په وینا (مخ ۲۱) دغه جبهه په منظم پوځ او ایله جاري سره واره واره واریا وړې کېدلې او په قلعه مراد بیګ او نورو برخو کې د کوه د امنیت پر ځایونو گوزارونه کېدل، خو گټه یې نه کوله. عزیز هندي د دغه وخت پېښې په تفصیل ذکر کړې، چې لنډیز یې دا کیږي، چې د ترکی جنرال، کاظم پاشا په تجویز د کابل په جنوب لویدیځ او شمال لویدیځ کې دفاعي کرښې جوړې شوې او د منظم او غیر منظم پوځ کابو دوه ویشته زره پوځ ځای پر ځای شو، او د هر محاذ قومندانې د یوه جرنیل په غاړه شوه. باغ بالا د جبهې د مرکز په شان مضبوط شو او په لوړو غونډیو او د الوتکو د ډگر په لوړو ځایونو کې توپونه ودرول شول، او د کابل امنیت په دې ډول ونیول شو. پوځ ته هم د پرمختګ امر ورکړل شو، او قوماندې یې هم سور جرنیل محمد عمر ته وسپارله شوه. دی چې یو زړه وړ قومندان و، زیږ، ظالم او بډي خور هم و، چې له امله یې څو ځله بندي شوی، خو د ضرورت په حال کې به سمله لاسه ازاد او وظیفه به وروسپارله شوه، لکه اوس چې همدغسې وشول.

دا چې د جنرال محمد عمر تر لاس لاندې قوه څومره وه، مالومه نه ده، خو هغه د ټول پوځ یوه برخه وه، چې له کابل نه یې لس میله لیرې یو څو کلي ونیول، او د کلاي مراد بیګ د څوکو په هغه خوا کې یې مورچې جوړې کړې او هغه یې خپل مرکز وټاکه. ده مهمات راټول کړل، د دې لپاره چې په سیمې کې د ننه وړ د مخه شي.

خو ده يوه غټه ستونزه هم لرله، او هغه دا چي د ده په پوځ كې د ځدرانو او منگلو جنگيالي د خپلو مشرانو تر قوماندې لاندې وو، دغه مشران د خوست په جنگ كې له ده سره دغومره وړان شوي وو، چي له هغه "سره يې خبرې څه لاندې باندي كولي، تر څو خبره زور ته ورسېده او له دواړو خواوو څخه څو تنه ژوبل [شول] او پخپله سور جرنېل هم په پښې په گولي ولگېد. او هغه له ميدان څخه د خپلي خېمې په خوا په شا شو. ډېر زړه او اوزه په رضا كارانو او پوځ كې خپره شوه، او د جگړې په لومړئ ليكه كې يوه عامه نارامي پيدا شوه. له كابل نه د پاچا نايب محمد ولي سمله لاسه دلته ځان ورسوه او د منگلو په غوسه شوي مشران يې ارام كړل، خو د سور جرنېل په پوځ باندي د ۱۹۲۹ كال د جنوري په ۱۳ مه شپه يو ناڅاپي بريد له حد نه ډېر اثرناك ثابت شو.

په هغه " ... شپه د سقاو زوی ورور، حميد الله، پنځوس تنو ... د څلورو خواوو څخه يې د شبخون تکل وکړ. او د دې غلچکي بريد هدف يوازي دا و، چي سرکاري پوځ او رضاکاران يوڅه وارخطا کړي. " خو، " همدا چي غلچکي بريد پيل شو [د سرکاري پوځ] يوه برخه په دې فکر شوه چي د کوهستان لښکر، چي د راتولېدو او ازي يې خپرې وې، ناڅاپي يرغل کړی دی، او يوې بلي برخي داسي فکر کاوه چي قبایلي لښکر د سهار پېښه يو ځل بيا راپورته او توده کړې ده، او پوځونه يې چي د سختو سرو له امله په خپلو خېمو كې دننه پراته وو، په ډېره وارخطايي له خېمو نه راووتل، او کله چي يې وليدل چي له څلورو خواوو نه گولي اورېږي، نو جرئت يې له لاسه ورکړ او د شپې په دې وېروونکې تياره کي چي هري خواته هڅه وکړه، په هماغه خوا وتبستېدل. " (عزيز هندي، ۴۱۴) په دې ډول حبيب الله او ملگرو ته يې د سرکاري پوځ ټول توپک، ماشيندار او توپونه په لاس ورغلل، او دوی ځانونه کابل ته نږدې ورسول. خود کابل دفاعي ترتيبات، لکه چي د مخه ويل شوی، دغومره پياوړي وو، چي حبيب الله او ملگرو ته يې د کابل نيول ممکن نه و.

خو چي "د دې مخکينۍ کلا (کمر بند) د ماتېدلو خبر غازي امان الله ته په هماغه نيمه شپه ورسېده ... د هغه په افغانستان باندي د راتلونکي حکومت د ټينگېدلو ټولي هيلي له مينځ نه ولاړې. " (عزيز هندي، مخ ۴۱۷) تراچيدي يوازي دا هم نه ده. ياغي شنواري د پاچا د پاره غټه اندېښنه وه. د فيض محمد په ژبه (۲۱، ۱۰۸) مخونه، د ننگرهار د تنظيمې رئيس، سردار علي احمد، " به طمع امارت با خامه خديعت و فريب به امان الله خان نوشت که: ۲۳ هزار کس از شنواري و غيره جانب کابل به راه افتادند، اطلاعاً عرض شد. و اين مکتوب او به امان الله خان رسیده موجب هراس او گشت. " فيض محمد بيا ليکي چي پاچا " ... هم به فراست دريافت که وزراي غدار و خيانت کارش او را دست بسته به حبيب الله خان خواهند سپرد، ناچار ترک سلطنت نموده، فرار اختيار کرد که گویا فرارش از همان مکتوب علي احمد خان به روی کار آمده. " (فيض محمد، ص ۱۵۸) په بل ځای كې فيض محمد د پاچا عزم په دې ډول يادوي: " از بي وفايي قشون نظامي و قومي و اهالي شهر کابل و چار دهی ...

امير امان الله خان را از حصول ظفر مايوس ساخته در خوف و رعب گرفتن و به پسر سقا سپردن انداختند".
(فيض محمد، ۱۵۸-۲۱۰)

په دې ډول پاچا د مقاومت روحیه له لاسه ورکړه. که څه هم د کابل استحکام پیاوړی، پوځ پر ځای، او وسلې پرېمانه وې، د توپونو او څو جنګي الوتکو په ګډون. پاچا په هماغه نیمه شپه کې، بې له دې چې له چا سره مشوره وکړي، خپل مشر ورور معین السلطنه سردار عنایت الله، که څه هم د واکمنۍ شوقي نه و، راضي کړ چې د ده پر ځای پاچا وي. دی بیا د سهار پر نهو بجو د ۱۹۲۹ کال د جنوري په ۱۴ مه له محمود طرزي، د باندنيو چارو وزير غلام صديق، د دربار وزير محمد يعقوب، او داخله وزير عبدالاحد (مايار) سره په موټرونو کې د کندهار په لور روان شو. (فيض محمد، ص ۲۱، سټيپورټ، ۴۲۹ مخ) عزيز هندي د پاچا امان الله د دغه سفر رپورته هم يادوي، چې هغه د پرله پسې واورې اورېدلو له امله، د جدي سخت سارپه او په پاچايي موټرونو کې د کافي تېل نشته والی وو، خو څنگه چې پاچا په "ډيرو باوري کسانو هم ډاډ له لاسه ورکړی و" خپل قيمتي وخت ضايع نه کړ او له لږو تېلو سره هم د کندهار په لور روان شو. په لار کې يې د تيلو د يوه ټانکر نه تېل تر لاسه کړل، خو د غزني او مقر تر مينځ، له لنډو وقفو نه پرته، د پرله پسې واورې اورېدلو له امله سړک د موټرو د تللو نه و، تر څو چې هغه د خلکو په مرسته د موټر تللو وړ شو. (عزيز هندي، ۴۲۲-۴۲۵ مخونه) سټيپورټ لا وايي چې امان الله د خپلو ملګرو سره څلور ساعته پياده مزل وکړ، چې مقر ته ورسېد، او اوبسې (اخبسې) يې، محمد حسن، له کندهار نه له څو موټرو سره راغی او بيا دوی ټول کندهار ته لاړل. دغه ټول سفر ۳۲ ساعته ونيول.

د امان الله له ګوښه کېدو نه وروسته درې مهمې پېښې وشوې: د ننگرهار د تنظيمې رئيس، سردار علي احمد، د پاچايي اعلان وکړ، خو په دغه کار کې پاتې راغی او حتی مجبور شو، د ځان ژغورنې په مقصد ميدان ترک کړي، او په ډيرو تکليفونو سره پېښور ته لاړ شي. بله پېښه، چې ممکن افغانستان او افغانانو ته سخته تمامه شوې وای، د غلام نبي په تش په نامه سروالي د شوروي اتحاد د زر کسيز پوځ له مزار نه پر شا کېدل و، چې کابل ته د تگ په حال کې و. دغه موضوع په افغان ليکوالو کې اروا بناد خليل الله خليلي، په افغانستان باندي د شوروي اتحاد لومړی يرغل په نامه کتابگوټي کې کښلې وه. په دې وخت کې په مسکو کې د برتانيې سفير، برېټ وېټ (Braith Waite) په خپل اثر کې، چې د روسيې د رسمي پانو پر بنسټ يې کښلی، ليکي چې "روسانو د ۱۹۲۹ کال په پسرلي کې په افغانستان يرغل وکړ، چې امان الله په خپل لږ بدلې تخت، بيرته کښېښوي. ستالين شاوخوا زر کسان، په افغان يونيفورم کې، د خپل پخواني نظامي اتاشې، پرېماکوف، په قومانداني چې ترکي يونيفورم يې اغوستی و، افغانستان ته واستول. هغو مزار او بلخ له سختو جګړو وروسته ونيوه، خو د محلي خلکو خواخوږي يې زر له لاسه ورکړه، او ستالين چې خبر شو، امان الله تېښتېدلې، هغه يې بيرته وغوښتل." (۱۸) سټيپورټ دغه پېښه په يو څه تغير، خو په اوږده ډول، بيان کړې، او ويلې چې دغه انتخاباتي

قوه له شاوخوا اتو سوو کسانو څخه جوړه شوې وه، د يو څو الوتکوپه گډون دغه قوه د مې د مياشتې په اولو کې يانې د حبيب الله کلکاني د امارت په مهال افغانستان ته واستوله شوه. او ستالين چې هغه بيرته وغوښتله، غلام نبي بيا هم له خپلو افغان جنگياليو سره تر باميان پورې د مخه ولاړ، او بيا په شا شو. (سټيوپټ، ۵۲۱)

دا چې دغه قوه د پاچا امان الله په غوښتنه استول شوې وه، معلومه نه ده. سټيوپټ وايي چې دا په مسکو کې د افغانستان د وخت سفير، غلام نبي (خرخي)، او وروږي، د باندنيو چارو وزير غلام صديق (خرخي)، کار وو. وروستې چې د دوو مياشتو لپاره مسکو ته تللي و، هلته يې له خپل ورور سره په گډه د باندنيو چارو کميسار او د اسيا په چارو کې د هغه مرستيال، کاراخان، نه وغوښتل چې له امان الله خان سره د بيرته واکمن کېدلو په لار کې مرسته وکړي. له هغه وروسته و، چې د شوروي اتحاد سياسي بېرو (پوليت بېرو يا سياسي دفتر) دغه فيصله وکړه. دا چې دغه مرسته دي په څه ډول وي، په دې اړه دواړه وروڼه، جنرال پريماکوف او ستالين سره، چې د شوروي اتحاد ستر واکمن وو، وغږېدل او دغه قوه په هغه ډول واستول شوه چې پورته يې بيان وشو. (سټيوپټ، مخ ۵۲۱) مالومه نه ده چې د شوروي اتحاد دغه پوځ دغو وروڼو پخپل سر بللی و، يا يې د پاچا امان الله په هدايت غوښتی و. دا ويل کيدی شي چې غلام صديق به له کندهار نه د پاچا امان الله په امر تللی وي. دا چې ستالين دغه قوه افغانستان ته استولې وه، د تعجب وړ ښکاري. ده چې د قدرت گټلو په لار کې خپل رقيب خپلي و، په دې پيل کړی و چې د ننه په شوروي اتحاد کې سوشليزم عملي کړي. د دې مانا دا کېدله چې دی به نورو هيوادونو ته د انقلاب له صادرولو نه ډډه کوي، په داسې حال کې چې د ده ستر مغلوب رقيب، ليون تراتسکي، معتقد و چې د "اکتوبر انقلاب" د ساتلو لپاره دې په نورو هيوادونو کې دايمي انقلاب وهڅول شي. هغه د غومره انقلابي وو، چې ويل يې څوک چې په شلمې پېړۍ کې پيدا شوی، او انقلابي نه وي، سهوه کړې ده.

عجبه لا داده چې د پاچا له گوښه کېدلو نه درې ورځې وروسته، يانې د جنوري په ۱۷مه حبيب الله کلکاني، بېله دې چې جگړه يې کړې وي، په ارگ مسلط شو. سردار عنايت الله له درو ورځو پاچايي نه وروسته، د خپلي کورنۍ او ځينو لورپوړو چارواکو سره په برتانوي الوتکه کې پېښور ته ځان خوندي وايست، او حبيب الله ځان خادم دين رسول الله ونوموه او په واکمنۍ پيل وکړ، چې د کورني جنگ په حال کې يې نهه مياشتې دوام وکړ، او بيا، د جنرال محمد نادر په سروالي، د يحيی خېل کورنۍ په واک شوه.

امان الله په کندهار کې د دوهم مستعفي پاچا، عنايت الله، او درېيم مستعفي پاچا، علي احمد، له يوځای کېدو نه وروسته، بيرته د پاچا کېدلو حرکت پيل کړ. د کندهار خلکو ورسره خواخوږي وښووله، خو د جنگي مېرو په ورکولو کې زړه نا زړه وو، او امان الله چې هغو ته وويل، دی به د مېرو جلبولو لپاره هرات ته لاړ شي، کندهاريو بيا شاوخوا څوارلس زره مرونه ورته تنظيم کړل. ده بيا هلته يو نوي حکومت تنظيم کړ، او له نوي

قومي پوځ سره د ۱۹۲۹ د مارچ مياشتې په ۲۵مه د کابل په لور روان شو، او په غزني کې له دوو زرو نه زيات هزاره مېړونه د ملاتړ لپاره ورسره يوځای شول. خو په غزني کې دی له خطرونو سره مخ شو. لومړی خطر د امير حبيب الله د پوځيانو له خوا و، چې ډېر ليرې نه و. ده ته بل خطر د سليمان خېل او اندر پونده قومونو له خوا و، چې د موسمي کډوالي په لړ کې له هند نه غزني ته رسېدلي و، او دوی د شيراغا مجددي له خوا د پاچا پر ضد لمسول شوي و. مجددي چې کلونه د مخه د پاچا امان الله سره د هغه د ريفورمونو په سر له افغانستان څخه وتلی او په ډېره اسماعيل خان کې ډېره و، دغه پونده قومونه د هغه مريدان و. په پونده قومونو کې سليمان خېل شتمن او د وسلو خاوندان وو. خو د دوی توپکونو کافي کارتوسونه نه درلودل. حبيب الله چې په کابل د دوی له دغه حال نه خبر شو "... وزارت حربيته را فرمان کرد که از هر رقم فشنگ که به تفنگ های آنها راست بيايد صندوق های زيادي را فوراً حمل و نقل داده، به آنها برسانند." (فيض محمد، مخ ۹۷) د پاچا پوځ چې يو ځای بل ځای په نښتو کې بری موندلی و، په ښه حال کې و. په همدغه حال کې و چې يوه ملا چې غوښتل يې ځان پاچا ته، د عرض کولو په پلمه، ورسوي، او په تبرگي يې ووژني، سمدلاسه ونيول شو، او ووژل شو. په کابل کې نوي امير د خپل ورور، حميدالله او د کابل والي، محمد محسن، د ظلمونو له امله له مخالفتونو سره مخ شوي و، که څه هم دوی تبليغ کاوه چې پاچا امان الله د اسلام له دائرې نه بيرون شوی دی. تر دغه وخت پوري وردگو د نوي امير د پوځ څو حملې په بري سره شنډې کړي وې. داخله وزير عبدالاحد (مايار وردگ) پاچا ته مشوره ورکړه چې د وردگو په لار په کابل ور د مخه شي، خو پاچا د خپل اوښي [اڅښي]، محمد محسن، په مشوره وروسته له هغه چې يو شمېر کندهاريو د جنگ ميدان پرې ايښی او د کندهار په لور روان شوي و، د مې په ۲۳مه ناڅاپه د کندهار په لور مخ په شا شو. دوی لا په داخله وزير هم شکمن شول چې غوښتل يې په دغه ډول دی د امير حبيب الله پوځ ته په لاس ورشي. (ستيورټ، مخ ۵۲۵) د کندهار ښار ته نژدې چيرته په کوم ځای کې د هغه ټوله کورنۍ - ۲۷ تنه نارينه، ۳۵ ښځې او ماشومان او درې نوکران په څو موټرونو کې ورسره يوځای شول، او ټول په گډه کوټي ته ولاړل، چې هغه په برتانوي هند کې حسابېدله. پاچا بيا له خپلې کورنۍ سره بمبېي ته کډه وکړه او له هغه ښار نه په کښتۍ کې ايټالېي ته لاړ، او د ژوند تر پايه پوري هلته استوگن شو، تر څو په کال ۱۹۶۱ کې وفات شو، او مړی يې د افغانستان د جلال اباد په ښار کې د پلار تر څنگه خاورو ته وسپارل شو.

پاچا امان الله او د هغه لس کلنه واکمني

د پاچا امان الله لس کلنه واکمني، د پېښو د نظر نه، ډېره شتمنه ده. هغومره چې دی په افغانانو کې يادېږي، پلار او نيکه يې نه يادېږي، که څه هم د هغو د هر يوه د واکمنۍ موده، د ده تر مودې ډېره اوږده وه، او

نيکه يې امير عبدالرحمن خان لا د معاصر افغانستان د دوهمې دورې مؤسس دئ، سره له دې هم د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه تر اوسه کوم جامع، افقي او انتقادي اثر کښل شوی نه دئ. د دغسې اثر د نشته والي له امله به و، چې وروستيو سمون پالو واکمنو ډلو، د محمد داود د صدارت له دورې پرته، غټې تېر وتني وکړې او افغان ولس ته يې ډېر زيانونه ورسول.

د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه د عزيز هندي، فيض محمد، او غبار، او تر څه حده د لودويک ادمک، او ربه سټيورټ ليکنې ډېرې مهمې دي، خو جامعي نه دي. ارواښاد غبار ته مې يوه ورځ ياده کړه چې له تانه توقع کېدله چې، د پاچا امان الله په اړه دې جامعه ليکنه کړې وای، خو هغه خبره هسي تېره کړه. په اصل کې له پاچا امان الله سره بېعدالتي شوې ده. کلونه کلونه د هغه نوم نه اخېسته کېده، او دارالامان يې په نوي کابل واړول شو. خو په افغانستان کې نوي په واک شوي کورنۍ، له پخوانۍ واکمنې کورنۍ سره همدغسې بې عدالتي گانې کړې دي. نو د پاچا امان الله په اړه نه دا چې بحثونه ونه شول، انتقادي بحثونه هم پرې ونه شول، او په اړه يې سطحي او ناسم ذهنيت خپور شو او پاچا امان الله او واکمنې يې هغسې چې وه ونه پېژندل شوه. خودی اوس هم مخالفان او پلويان لري، او په اړه يې احساسات پارېږي. په دې وروستيو کې لا ويب سايتي نېشنلسټان د هغه د سر پرېکړو په شان سلوک کوي. دا به له دې امله هم وي، چې افغان کلتور په اصل کې په يو کرښه بيز فکر بنا دئ: يا نيکي يا بدې، غندنه يا ستاينه، کفر يا اسلام، سپين يا تور او داسې نور. دا به د اوستا (Avista) په حواله د سپتامه (Spitama) ته منسوب د اوښبه، زردښت، فکري ميراث وي چې نړۍ يې د دوه گوني مفکورې، يا د اهورا مزدا (د نيکۍ خدای) او اهریمن (د بدۍ خدای) په نامه وېشلې وه. (۱۹) د زردښت عقيدوي فکرونه د اټکل مخزېږدي شپږمې پېړۍ نه د اسلام تر خپرېدو پوري په افغانستان او پارس کې مروج وو. سپتامه د پښتنو يوه څانگه وه چې ډېر نامتو اتل يې سپتامتر و، او هغه څه کم دوه کاله له مقدوني سکندر سره په اريانه او سغدiane کې وجنگېد.

په افغانستان کې د رسمي پاڼو د ارشيف نشته والی هم د تاريخي موضوعاتو په اړه د متوازنو او افقي اثارو ليکل مشکل کړي دي. اوس خو د يوه کرښه ايز کلتور جذمي توب په اثر، د دين په نامه حيرانوونکي عملونه، ليکنې او تلقينونه کيږي. له نيکه مرغه په دې وروستيو کې، د نويو تعليم کړو، ازادي پالو په هسکېدلو سره په افغانانو کې انتقادي روحیه ټوکېدلې، او هيله کيږي، چې وروسته به څو کرښه ايز فکر د دغه منحط يو کرښه ايز کلتور ځای ونيسي او د متوازنو او انتقادي ليکنو دپاره به ډگر هوار شي. دغه حال به بيا د فرد، ډلي او ټولني د پېژندلو په لار کې غټه مرسته کړي وي.

اوس به په دې اړه خاصي خبرې وشي، چې پاچا امان الله خپله واکمني له لاسه ورکړه، په داسې حال کې چې دی په ۱۹۱۹ کې د دغسي افغانستان واکمن شو، چې ټينگ مرکزي حکومت او قوي پوځ يې لاره، او په خزانه کې يې شاوخوا ۱۵۰ ميليونه روپۍ موجودې وې. پاچا امان الله د پوره خپلواکۍ په گټلو سره، په ولس کې د منلي توب هسکي ته ورسېد، خو لس کاله وروسته ده ځان مجبور وليد چې له خپلي کورنۍ سره له افغانستان نه د تل لپاره ووځي، هغه وطن چې ده يې په اړه ويل چې "از خدمت به وطن بالاتر عشقي ندارم".

د پاچا امان الله اوله غټه ناکامي په منځنۍ اسيا کې وه، چې هلته يې په ملکي جامو کې سرتيري واستول او ډيري پيسې يې ولگولې، په دې هيله، چې د انور پاشا او محمود طرزي د تجويز له مخې دی به د يوه اسلامي کانفدرېشن مشر وي په منځنۍ اسيا کې د لومړي نړيوال جنگ په ختم سره، او د تزاري امپراتورۍ په پاشل کېدو سره سياسي تشيا او گډوډي مسلطه شوې وه. هلته افغانانو په اول کې ښه پرمختگ وکړ، او په ډيرو سيمو کې، په تېره بيا په مرو کې يې نفوذ خپور شو، خو په مسکو کې چې د بولشويکي نوي حکومت ټينگ شو، او د مسکو-تاشکند رېلوې بېرته چالانه شوه، نوي حکومت واکمني هلته جاري کړه شو، دا د پاچا د اجندا پای شو، او خبرداري هم ورته ورکړل شو، چې له سيمي نه په شا شي. امان الله همدغسي وکړل، خو شورويانو سره له دې هم افغانستان ته د پنځده د سپارلو وعده پر ځای نه کړه. د دواړو دوستي پر ځای وه، خو په منځنۍ اسيا کې د حکومت ټول کونښنونه او لگښتونه بابهزه شول.

د پاچا امان الله ډېره غټه ناکامي په ۱۹۲۴ کې د خوست ياغي توب وو. غبار يې علت دا گڼي چې "... دهقانها و مردم خوست که از سوی اداره و فشار مامورين دولت ناراض بوده و از تبليغ عمدي (قانون ناسخ مذهب است)، فريب خورد، و وزير پرچم خان و ملا قرار گرفته بودند، به استقامت لوگر حرکت کردند" (غبار، ۷۹۸). فيض محمد (۱۴) هم د چارواکو ناوړې چلند او بډي اخيستلو ته گوته نيسي، خو دی دهغه نږدې او مشخص علت د حاکم امرالدين په هغه امر کې ويني چې د منگلو د يوې ښځې په دعوه کې فيصله د هغه چا په گټه شوې وه چې ښځه پرې ولاړه وه. قاضي ملا عبدالله د دعوې هغه بله خوا نيسي، چې دغه ښځه په وړکتوب کې د هغه په نامه شوې وه. دلته د حکومت د اصلاحاتو په لړ کې، د ښځو په اړه نوي قانون له مروج دود سره په ټکر کې و، او ملا عبدالله دغه دود د شريعت له مخې د اجرا وړ گانې. هغه "... بر حاکم اعتراض اعراض از شرع مطهر کرده، حاکم به ترديد و تنقيد فقيه او وقعي ننهاد، گفتارش را به گوش قبول جای نه داد." دی بيا وايي، چې "ملا عبدالله که مترصد افروختن فساد بود، فرصت يافته اقدام در ايقاظ نايره کينه و عناد نموده و مدعي ملزم را تحريك و ترغيب به ننگ افغاني بودن در نزد ملکان و قبایل کرده، خود نیز دامن زن اتش فتنه گشت و نائره قتال را حسب الزام خویش در اشتعال آورده و تمامت قبایل سمت جنوبي از تبليغات و تحريکات ملا

عبداللہ لنگ که ابراز تائید دین مبین و تنویر شرع متین می نمود، و مردم را وعده بهشت میداد، رشته محاربت را با دولت تا یک سال و دو ماه امتداد دادند.

حینی کسان د خوست په یاغي توب کي د پخواني امير، محمد يعقوب د کنيزي د زوی، عبدالکریم، لاس ويني او وايي چي هغه له هندوستان نه منگل ته راغی، او د خان د امير کېدلو لپاره يې دغه ياغي توب تحریک کړ. خو دوی فکر نه کوي، چي دغه ياغيگري د ۱۹۲۴ د مارچ په کومه نېټه ياني هغه وخت شوی و، چي هوا يوڅه توده شوې وه او عبدالکریم د اگست د مياشتې په کومه ورځ، ياني شپږ يا اوه مياشتي وروسته منگلو ته راغلی، او دغې ياغيگري دغه وخت خپله تودوخې له لاسه ورکړې وه، او د هغه راتگ لا په ياغيانو منفي اغېزه وکړه، او دی بيا بيرته هند ته په شا شو، او د هند حکومت هغه برما ته تبعيد کړ، او هلته يې هم تر څارنې لاندي ونيوه، او هغه بيا خان وواژه. په يوه بل روايت هغه کوم بل افغان وواژه. عجب ده چي څوک د نامتو غازي محمد ايوب هغه زوی نه يادوي چې، چي د دغې ياغي گري په وخت کي يې خان وزيرستان ته ورسوه، خو څه يې له لاسه و نه شول.

د خوست تراژيدي افغانستان ته گرانه تمامه شوه. د فيض محمد په روايت له دواړو خواوو څخه څوارلس زره کسان له مينځه لاړل. يو اته سوه کسيز کنډک چي له ځوانو رضاکارو افغانانو نه جوړ و، ټول له مينځه لاړ. او حکومت ته دېرش ميليونه روپۍ تاوان و اوښت. ټول اصلاحات چي تر دغه وخت پوري شوي وو، لغو شول. دغه لويه تراجيدي د پاچا امان الله لپاره د عبرت درس کېدلی شو، خو هغه ترېنه زده کړه و نه کړه، او څلور کاله وروسته په ۱۹۲۸ کي يې د لومړي دورې تر اصلاحاتو نه په کراتو ډېرو پاروونکو اصلاحاتو پيل وکړ، چي نږدې ټول يې په افغانانو باندي په حکومتي زور د اروپايي ژوند طرز او دودونو تحمیل وو، چي پای يې بياهم د افغانانو وژل کېدل، د پاچايي نظام نسکورېدل، او له وطن نه د تل لپاره پخپله د پاچا او د هغه د کورنۍ وتل شول. د معاصر افغانستان په تاريخ کې دا يوه بېسارې او دردناکه تراجيدي وه. په دغو ټولو پېښو کې پخپله د پاچا رول محوري و، چي په هغه به زر ورغېږم.

ايا په پورته پېښو کې برتانويانو لاس درلود؟ په هغه وخت کې په عام ډول، او اوس هم تر يوه حده، عامه ذهنيت د برتانويانو، يا په عامه ژبه د انگرېزيانو، پر ضد و. حتی اوس هم چې په دغې سيمه کي نه توقع کېدونکې پېښه وشي، ويل کېږي چي هغه د انگرېزانو کار دی، لکه چې د شوروي اتحاد د يرغل په وخت کې ويل کېده چې د افغانستان له لاندي کولو څخه د هغو مطلب دا دی چې، ځان تودو او بو ته ورسوي. په اصل کي دغه فکر څه کم درې پېړۍ دمخه د تزاري روسيې سروال، لوی پيټر، وړاندې کړی و، خو له هغه وخت نه تر اوسه په سيمي کي دغومره ژور انکشافات شوي دي، چي دغه فکر يې بې معنی کړی دی. د افغان طالبانو د هسکېدلو

په وخت کې حتی گلبدين حکمتيار لا ويلي و چې دوی د انگرېزانو په تحریک راولاړ شوي دي. افغانان لکه چې په عمومي ډول په تحول او تغيير قانع نه دي. په هر حال، پاچا امان الله د خپلو خلکو د انگلیس ضد ذهنیت نه خبر و، او یو وخت بل وخت یې له دغه ذهنیت په پلوي په برتانیه انتقادونه کول، خو هغه له خپلو اکې گتپلو نه وروسته د هغو پر ضد عمل کړی نه دی، حتی د هغو په گټه یې ډېر کارونه هم کړي، چې په د مخه پانوی کې یې ذکر شوی دی.

فیض محمد، سره له دې چې د برتانویانو مخالف تاریخپوه و، لایو څه په زیره ژبه، د پاچا امان الله د وخت په پېښو کې د انگلیسانو د لاس لرلو فکر په دغه ډول ردوي: "... هر حادثه و داهیه سیاسي را که در داخل افغانستان و سرحدات شرقي و شمالي آن از جهالت و وحشت ملت و سو کردار و رفتار و فشار و انزجار دولت و حکومت به روی روز افتاده و مې افتد، از اثرات اعمال قبیحه خود ندانسته، حمل بر تحریص دولت انگلیس می نمایند." (فیض محمد، ص ۳۱) پخپله امان الله هم د خپلي ناکامۍ پر په خپلو وطنوالو اچوي، نه په بل چا. په بمبېي کې چې دی اروپا ته د تگ په لار کې تم شوی و، د پښتنو لوی مشر پاچا خان ورته ځان ورسوه، او ورته وې ويل چې د دې لپاره چې په افغانستان کې د جنگ مخه ونیول شي، ته بیا د مخه شه او د سرحد [پښتونخوا] پښتانه به دي ملا په ټینګه وټري. خو هغه صاف ورته کړه چې "بس زما کار ختم شو. ما لس کاله د دې قوم خدمت وکړ. په دې لسو کالو کې ما په وخت ډوډۍ نه ده خوړلې، د سحر نه مې تر ما بنام کار کړی، د خپلي بسخي او زامنو نه خبر نه وم. د شپې به بیا د دوی په فکر کې وم، چې دوی به څنګه ترقي وکړي. د دوی په صله کې زه قوم قادیاني او کافر کړم." پروفیسر ډاکټر وقارعلي شاه کاکا خېل چې د ۱۹۲۸ او ۱۹۲۹ کلونو د پښتون مجلې د لیکنو پر بنسټ د پاچا امان الله په اړه لیکنه تهیه کړې، دغې نتیجې ته رسېدلې چې: "زه تر قیامت پوري د دې خبرې منلو ته تیار نه یم چې د افغانستان انقلاب د بیروني سیاست د مکاری نتیجه ده." (۲۰). له "انقلاب" نه مانا د حکومت بدلون دی. په اول کې انقلاب په دغه مفهوم یادېده. عامه افغانان اوس هم "سقاو زوی انقلاب" وايي. لیکوال عزیز هندي هم د انگرېزانو د لاسوهنې په اړه اوږده لیکنه لري چې په پای کې وايي چې "موږ به په هیڅ ډول په انگرېزانو دا تور نه شو لگولای چې د افغانستان د ۱۹۲۹ کال په پاڅون کې یو ډول د هغو لاس وو." (عزیز هندي، ۵۲۳) د برتانویانو د لاس وهنې په اړه د نامتو انگلیس، لارنس، نوم هم راوړل کېږي، چې هغه په لومړي نړیوال جنگ کې عربان د عثمانی امپراتوري په وړاندې په بري سره هڅولي وو، د پاچا امان الله په اړه پښتانه هم لمسولي دي. خو د دغې وینا مدعیان دې ته متوجه نه دي چې هغه د مکرم شاه په بدل نامه د ۱۹۲۸ کال له مې نه وروسته په کراچي او میران شاه کې د برتانیې فضایی قوه کې خدمت کاوه، حکومت یې هغه د ۱۹۲۹ کال په جنوري کې په بېرې انگلستان ته واستوه. (ادمک، ۱۴۲، سټیورټ، ۴۹۱) په کابل کې د امان افغان ورځپاڼه د هغه له وظیفې نه خبره وه او په اړه یې راپورونه له مبالغې نه ډک گڼل.

د پاچا امان الله په وړاندي د وروستيو پاڅونونو په اړه د هغه خپل نظر قاطع دی، چې ليکواله ستيورټ يې په دغه ډول بيانوي (مخ ۵۱۱): "امان الله برتانيه د هغه پر ضد اغتشاش کې تېرته کړه." پاچا خپل دغه نظر د شيکاگو ټريبيون جورنالست، لېري روي (Larry Rue)، ته هغه وخت ښکاره کړی و، چې هغه د مرکې لپاره په خاصه الوتکه کې د ۱۹۲۹ کال په فبروري کې کندهار ته ورغلی و. پاچا د عبدالوهاب طرزي، د محمود طرزي زوی، په ترجماني هغه ته دا هم ويلي و، چې "ملايانو يې مخالفت کړی، بېله دې چې پيسې ورته ورکول شوي وي." هغه دا هم ويلي و، چې "دی پوهيږي چې سقاو زوی د سفارت په وره کې له همفریز سره خبري کړي وي، خو د هغه په نظر دغه خبري يوازي د سفارت د حفاظت په اړه وي."، خو د هغه په نظر د هغه هغو کونښنونو چې مطلب يې د ايران، افغانستان، ترکيې، او روسيې سره متحد کول و، برتانويان پارولي وو، چې خلع يې کړي، خو دوی يې ويلو ته زړه نه کاوه. برتانويانو به ځکه په دې اړه څه نه ويل چې د دغسې اتحاد امکان بيخي لږ يا هيڅ نه و، او هغه هيڅ موضوع شوې نه وه.

باندني عوامل چې په پورته ډول د پاچا په مسافر کېدلو کې دخپل نه وو، هغه به پخپله د پاچا اصلاحات او د حکومتي عمالو کره او د هغو په وړاندي د خلکو غبرگونونه وو، چې له امله يې له وطن نه ووت. په اصل کې دا خلک دي چې پيښي رامینځ ته کوي، او تاريخ جوړوي، په تېره هغه وخت چې دوی وپارېږي، او ټولنه ډينامیکه شي، لکه د پاچا امان الله په وخت کې چې همدغسې وشول. د افغانستان په معاصر تاريخ کې دا لومړی وار و چې حکومت په پراخو اصلاحاتو لاس پوري کړ، چې ځينو يې خلک مجبورول اروپايي دودونه او ژوند طرز غوره کړي، او خپل رواجونه او دودونه پرېږدي. د امير عبدالرحمن په وخت کې حکومت د لومړي ځل لپاره سيمي او کلي ته ننوت، خو د خلکو کلتوري ارزښتونه يې په خپل حال پرې ښوول. سره له دې هم په وړاندي يې پاڅونونه وشول، خو حکومت هغه په پياوړي پوځ وځپل. د پاچا امان الله په وخت کې حکومت هم د خلکو کورونو ته ننوت او هم يې ښځي او نارينه مجبورول چې خپل ژوند طرز اروپايي کړي، او کافي پوځ يې هم نه لاره. دا د سليم عقل پر خلاف کار و. څومره چې يو څوک د پاچا امان الله سياستونو او کړو ته ځير کيږي، هغومره حيرانېږي. پاچا امان الله په خپل باندني شپږ مياشتني سفر کې تر دې حده د اروپايي کلتور تر اثر لاندې شوی و، چې لکه نور يې نه غوښتل چې په خپلو شپږو افغانانو واکمني وکړي. که داسې نه وای هغوی به يې نه مجبورول چې خپل د پيريو کلتوري ارزښتونه پرېږدي، هغه هم په حکومتي زور او سمدلاسه، او په عوض کې د اروپايي کلتور ظواهر ومني، چې نه يې غوښتل او نه يې ورته ضرورت لاره. هغه دغومره پاروونکي وو چې هغه اوس هم څوک په افغانانو تحميل کولی نه شي.

دا چې امان الله ټينگ وطنپال او د پرمختگ او عصريت غوښتونکی وو، په دې کې شک نه شته. ده د خپلواکي په گټلو، او د عصري پوهنې په پراخولو او خلکو ته د برابرو حقوقو په خوندي کولو، او د ټولني په

مدني کولو سره خپل ولسپال توب هم تثبیت کړي. هم يې ځوانان او ځوانانې د زده کړې لپاره، د حکومت په لگښت، باندنيو هيوادونو، په خاص ډول ترکيې، ته واستول، او هم يې د ننه په وطن کې، په کابل ښار او ولايتي ښارونو کې، ثانوي او مسلکي ښوونځي پرانيستل. پخپله يې هم پوهنې ته خاصه توجه وکړه. هغومره چې ده عصري پوهنې ته توجه کړې، بل افغان واکمن نه ده کړې. داسې هم ده د ليسي فبريا ازاد مارکېټ په غوره کولو سره پانگه ورو ته ممکنه کړه، د لگښتي مالونو لپاره کارخانې جوړې کړې. هغوی همدغسې وکړل، او دغه لړۍ روانه وه. په نتيجه کې حکومتي عايدات يو څه ډېر شول. په ښېرازو مخکو باندي د جنس پرځای د نقدي مالياتو په ايښودلو سره هم دغه هڅه پياوړې شوه، چې محکمه وال محکمي ښي ودانې کړي او شاري محکمي کرنيزي کړي. له دغو ټولو انکشافاتو سره فردي ازادي هم ملگرې شوه. خو دا د پاچا کلتوري سياستونه وو، چې په پای کې يې دغه ټول انکشافات په صفر کې ضرب کړل. ارواښاد سيد شمس الدين، چې د هغه وخت زلمی و، په دې اړه داسې وايي چې: "با تمام اين فضائل و مزايای دوره امانی، امان الله خان مرتکب سهوهای بزرگی هم شد، که منجر به اشوب افغانستان و سرنگونی خود او شد. او در عصري ساختن مملکت از عجله و ناسنجیدگی کار میگرفت. او فریفته ظواهر غرب بود و بیشتر از تحمل به عقائد به نو آوری ها دست زد، که مقبولیت و شهرت نیک خود را از دست داد. او خود را پادشاه انقلابی میگفت و حق هم داشت که او را انقلابی بگویند، اما قوتی را که چنین انقلاب اجتماعی بکار دارد با خود نداشت. ماشین عسکری و جنگی او ضعیف و غیر فعال بود. پشتیبانی یک گروه قوی مردم را که با او همنوایی داشته باشد، هم نداشت و در همکاران خود مردمان شایسته و لایقی را هم کمتر داشت، که درین راه موید و مددگار او باشند." (مجروح، ص ۴۰)

له يادو شوو پيښو او چلندونو نه ښکاره ده، چې د پاچا په ناکام کېدلو د هغه خپل نظرونه، يا په يوه کلمه، د هغه خپل شخصيت محوري رول لاره. هغه څو ځلي ويلې و، چې دی يو انقلابي پاچا دی، او غواړي د وطنوالو د ژوند په هره ساحه کې انقلاب راولي. د هند يوه نوميالي کمونست مبارز، م. ن. راي (M. N. ROY) ته يې په يوې مرکې کې ويلې و، چې "دی انقلابي او کمونست دی." (۲۱) خو له انقلاب نه د پاچا مطلب هغه اصلاحات کېدل چې ده پرې شروع کړې وه، او له "کمونيزم" نه د هغه مطلب، د سټيوپټ په نظر، "کوم ډيالکتيکي يا ټولنيز جوړښت نه، بلکې په عمومي ډول هغه احساس و، چې هر يو بايد نيکمرغه او برابر وي." (سټيوپټ، مخ ۵۱۲) په دې ډول پاچا امان الله د خپلو وطنوالو د ژوند د ښه کولو لپاره غوښتل دغه اصلاحات وکړي. آيا ده دغه فکرونه له خپل چاپيريال، يا له هغو انقلابونو نه ترلاسه کړي وو، چې د مخه په ايران (۱۹۰۲)، عثماني ترکيې (۱۹۰۸)، او په روسيه کې اول په ۱۹۰۵ کې او بيا په ۱۹۱۷ کې پېښ شوي وو؟ بولشويکانو له خپلو هسکېدلو نه وروسته د انقلاب او کمونيزم په اړه په دغسې پراخ پروپاگاندا لاس پورې کړی وو، چې حتی د لويديځې اروپا په نومياليو تحول غوښتونکو باندي يې هم اثر کړی و. په افغانستان کې، د

دربار په غلام بچه گانو، او د حبيبيې ښوونځي په فارغانو او په نورو کې يا په لنډ ډول په مشروطه غوښتونکو کې د تحول غورځنگ په قوت پروت و، خو د دوی اساسي غوښتني، قانوني نظام، د پوره خپلواکۍ ترلاسه کول، او د لوېديځ مدنيت رواجول وو. دوی په عمومي ډول اعتدالي وو، خو افراطيان هم پکې وو، چي امير حبيب الله شايد د همدغو په تحريک، د لغمان په کله گوش کې وژل شوی وي. که د پاچا امان الله ښوگرافي چا ليکلې وای، دغه او دغسي نوري موضوعگاني به بيان شوي وای. خو دغسي ښوگرافي تر اوسه ليدل شوې نه ده. په دې اړه به زه دلته يو څه وليکم.

امان الله په اولي ځوانۍ کې د سراج الاخبار له ليکنو نه، چې نوميالي وطنپال، جورنالست، محمود طرزي، چلوه، متاثر شوی دی. دی هلته د هغه له لور، ثريا، سره اشنا، او بيا ښځه او مېړه، او ملکه او پاچا شول. ملکه ثريا د خپل مېړه د اصلاحاتو، په تېره د ښځو په موضوع کې د هغه ټينگه فکري ملگرې وه. پاچا ترکي ژبه زده وه، خو پښتو يې روانه نه وه، او ده خپل عمر زياتره په کابل ښار کې تېر کړی او له اطرافي ژوند سره اشنا نه و. د پاچايي په وخت کې يې ډېر ترکي متخصصان استخدام کړل، او د هغو او افغان متخصصانو په مرسته يې ډېر قوانين وايستل. دی د ترکي اصلاحاتو په خوا و. په ترکيه کې د اتاترک په وخت کې ډېره مهمه پېښه د دولت نه د دين بېلول او د سيکولر نظام په پښو درول و، چې په ټوله اسلامي نړۍ کې يې غټ غبرگونونه وپارول. ترکانو ډېر پخوا د عباسي خليفه گانو په وخت کې، په تېره د سلجوقيانو، او عثماني ترکيې په وخت کې اسلام او مسلمانانو ته ډېر خدمتونه کړي وو. پاچا چې په افغانستان کې اصلاحات پيل کړل، په زياته اندازه د ترکيې د اصلاحاتو نه په الهام وو. خو ده دا په نظر کې نه ده نيولې، چې د عثماني ترکيې اصلاحات، چې د تنظيماتو په نامه يادېدل، د نونسمي پېړۍ په سر کې شروع شوي وو. په دې اړه په انگريزي کې بېجورې اثر د پروفيسر برنارډ لوييس دی، په نامه د معاصري ترکيې هسکېدنه. ما د لندن پوهنتون کې د دغه اثر نه د درسي کتاب په توگه ډېره استفاده کړې، او د هغه د مؤلف لکچرونه مي ډېر اورېدلي دي. دی هلته په هغه وخت کې د تاريخ د څانگې مشر و. په هر حال ترکي اصلاحات يا تنظيمات د نونسمي پېړۍ تر پايه پوري په وقفو سره کېدل، او د مخالفت له امله به کله پر ځای ودرېدل. په همدغو اصلاحاتو سره هلته په ملکي او نظامي ساحه کې دغومره ډېر تعليم کړي کسان هسک شوي وو، چې په ۱۹۰۸ کې يې انقلاب وکړ. خو د دوی نوي نظام د لومړي نړيوال جنگ له امله، چې دغه نظام يې يو جز و، تجزیه شو، او بيا له يوې لنډې وقفې نه وروسته، دغه اوسنۍ ترکيه د مصطفى کمال په سروالي د يوه متحد او نېشنلستي نظام په بڼه هسک شو، او مصطفى کمال هم د اتاترک په نامه ياد شو. خو په افغانستان کې تر پاچا امان الله نه د مخه عصري اصلاحات نه وو شوي. زما د پاچا امان الله په نامه کتابگوتي له مخي "هغه وخت افغان ټولنه په ټينگه سنتي او نږدې ټوله نالوستې وه. د هغو ډېرو لږو سواد لرونکو اوښتون غوښتونکي لرل، خو د هغو شمېر بيخي لږ وو. په دوی کې مشروطه غوښتونکي يا د قانوني حکومت

غونښتونکي، چي غبار يې روښان فکران گڼي لا د گوتو په شمار وو. ... د دوی په برابر کي د اوبښتون مخالفان يا ساتنپالان وو چي هم بيخي ډېر وو او هم يې له اولس سره يوځای د عنعنوي دودونو او چلندونو له مخي ژوند کاوه. ځيني دودونه لا داسي گڼل کېدل، چي لکه د دين برخي وي. اسلامي شرع د دغسي ذهنيت په جوړولو کې اغېزمنه برخه لرله، او اسلام په ټينگه هم دين او هم دولت گڼل کېده. دا د ټولو خلکو ذهنيت او د ملایانو، پيرانو او سيدانو ټينگه عقیده وه. "ارواښاد مجروح لا وايي چي په ټولنه کې "عامه مردم افغانستان و محافظه کاران، که اکثریت و قوت با آنها بود، باعاده سنن قدیم (ستاتسکو) تمايل داشتند و برای از بين بردن رژیم توطئه ميکردند." (مجروح، ص ۴۴)

په دغه حال کي هم پاچا امان الله د خوست له ورانوونکي پاڅون نه وروسته په ۱۹۲۸ کي په لا پاروونکو اصلاحاتو شروع وکړه، په داسي حال کي چي کافي نظامي قوه يې هم نه لرله. ده د خپل زوی احسان الله په وينا د خپل دوست اتاترک هغه سلا هم هېره کړه چې يې ورته ويلي و، چي "تاسي غواړئ يوه ښکلې مانۍ جوړه کړئ، ښه بنسټ ياني اردو مه هېروئ. لومړی دا اردو جوړه کړئ، بيا نو کولی شئ چې يې له وېري نه د خپل هيواد په پرمختگ ولاړ شي." (۲۲)

پاچا امان الله له پېښو نه زده کړه نه کوله، که څه هم هغه به غټي وې، لکه د خوست پاڅون چي خلکو او دولت ته يې ډېر تاوان اړولئ وو. پاچا اتوکرات و او چاري يې د خپل فکر له مخې اجرا کولې، که څه هم د خلکو ژوند به يې په ژور ډول متاثر کاوه. ده يو ځل له نورو څخه وغوښته چې د ده په دغه وړانديز نظر ښکاره کړي. ده د ۱۹۲۸ کال د لويي جرگې په درشل کې يو څو وکيلانو او څو لورپوړو چارواکو ته په يوې خاصي غونډي کې وويل چي غواړي دغه څه عملي کړي. "د ستر له مينځ نه وړل، او په عمومي ډول د ښځو ازادي، د څو ښځو کولو الغا، له دولت نه د دين بېلتون د دغسي قوانينو په ايستلو سره چي حتمي به نه وي په اسلامي شرع بنا وي، په افغانستان کي د وسلو مجاز گرځول، په محکو باندي د مالياتو زياتول، د ملي بانک تاسيس او د بانک نوټونو خپرول." د سټيورټ په وينا "هيڅ يوه د هغه يو هم تائيد نه کړ. غبرگون يو هيبت و، په خاص ډول د خوست د وکيلانو، او نورو سرحدي وکيلانو کې. کومه هغه روغ نيتی چي د دوی په خاص قدر کولو سره پيدا شوې وو، سمله لاسه په مخالفت بدل شو. امان الله خفه و. هغه به سره له دې په خپل دريغ ولاړ وای، خو [محمد] ولي، غلام صديق او څو نورو ترېنه په ټينگه وغوښتل چي خپل وړانديزونه تعديل کړي. هغه بيا په دغه فکر شو چې دغه لويه جرگه له دغسي بې تعليمو او شپلو کسانو نه جوړه ده، چي د دغسي موضوع گانو په اړه سم نظر ورکولي نه شي." (سټيورټ، مخ ۳۸۲)

د سياسي ټولنو واکمنان مشورو، او په خاص ډول د ولس يا د هغه د استازو د نظرياتو پوهېدلو ته اړتيا لري. په تېره کې که څه هم د اوس په شان منظمې دولتي مؤسسې نه وې، واکمنو بيا هم د خپلو خاصانو نظرونه غوښتل. هيرودوت، دوه نيم زره کاله دمخه، په دې اړه د يوه واکمن د يوه مشاور نظر په دغه ډول ثبت کړی دی. د هخامنشي امپراتور، خشايارشاه يوه خپلوان، مشاور ارته بانوس هغه ته وويل چې "صاحبه! څه وخت چې مخالفې نظريې نه وي وړاندې شوي، ممکنه نه ده چې ډېره بڼه يې غوره شي، او يو څوک مجبور دی هغه ومني چې وړاندیز يې شوی وي. کله چې دغسې مخالفتونه اورېدل شوي وي، هغه د سرو زرو په څېر وي، چې ته يې له بل سره په يوه گډ محک و سولوي، او توپير يې وويني." (۲۳)

په افغانستان کې امير عبدالرحمن، سره له دې چې د خپلو اسلافو پر خلاف، زورواک و، بيا هم په تشيا يا په خپل سر کارونه نه کول. هغه به لومړی ملي موضوع د خپلو خاصانو تر مينځ طرح کړه، هغو به په اړه يې بحث وکړ، او امير به د دغه بحث په نظر کې نيولو سره هغه نظر غوره کاوه، او عملي کاوه چې ده به غوره گانه. امير چې په ژوند کې ډيري سرې تودې حس کړي، او د هيواد په ډيرو سيمو کې گرځېدلی، او د تجربو خاوند و، د خلکو په دود دستور بڼه پوهېده، او مراعات به يې کاوه. تر هغه دمخه پاچايانو مهمې چارې له قومي مشرانو، مخورو او له خپلو ملکي او نظامي مشاورانو سره په جرگو اجرا کولې. په دې ډول ولس د واکمنو له سياستونو، چلندونو، او نظريو نه خبرېده او جرگې چې قومي وې، د خلکو په ژوند اثر کاوه.

د پاچا امان الله په وخت کې لويې جرگې د لومړي ځل لپاره رواج شوې. پاچا دستور ورکړ چې هر پنځه کاله به لويه جرگه کېږي، او د خلکو استازي به په مشوره ورکولو سره په حکومت کولو کې برخه اخلي. خود ۱۹۲۸ کال لويې جرگې يوې وړې ډلې وښووله چې د پاچا او اولسي استازو تر مينځ، د هغه د اصلاحي پروگرامونو په اړه اختلاف دومره ژور و، چې نه پخلا کېدونکې گڼل کېده. په دغه حال کې توقع کېدل چې پاچا به له خپل افراطي پروگرام نه تېر شي، يا بې لږ تر لږه لس، پنځلس کاله وروسته وغورځوي، تر څو هغه ډېر شمېر ځوانانې او ځوانان، چې په هيواد او باندې په زده کړه بوخت وو، فارغ شي او د اصلاحاتو او تحول غوښتونکې ډله پياوړې شي. خو پاچا دغسې ونه کړه او په يوازي ځان يې د خپلو اصلاحاتو په عملي کولو شروع وکړه. دی چې ځوان او له روغ ځان نه بهره من و، د غومره انتظار ايستلی شو. هغه وخت ده د تعليم کړو ځوانانو په مټ خپل سمونونه پيل کولی شول، بې له دې چې مخالفان يې په وړاندې اغېزناک خنډ کېدلی و شي. (دی په کال ۱۸۹۲ کې په پغمان کې زېږېدلی و.) سره له دې دغه ډينامیک ځوان پاچا په کال ۱۹۲۸ کې، يانې له وخت نه ډېر دمخه په دې پيل وکړ، چې د يوې مياشتني مزل په يوه ورځ ووهي، او خپل افراطي پروگرامونه په دغسې ټولني کې پيل کړي، چې خلک څه چې، حتی حکومتې چارواکي او نژدې کسان يې هم ورسره موافق نه وو، او ده د هغو مشوره هم نه منله. هسي چې د شنوارو د پاڅون په پيل کې ويل شوي، پاچا په خپل پوخ او په خاص ډول

په خپلي هوايي قوې ډاډه او په دې خيال و، چې په وړاندي يې څوک مخالفت کولی نه شي. حال دا چې د دغو الوتکو په بمباريو سره، چې ډېر بې توپيره تلفات يې لرل، شنواري او د شمالي خلک يې په خپل عزم نور هم ټينگ کړل. همدغه بمبارۍ وې چې د شمالي هغه خلک، چې تر دغه وخته د حکومت پر ضد نه وو، و تور بدل او هغوی د حبيب الله ډله پياوړې کړه.

د پاچا هغه وخت خپلو تېروتنو ته پام شو چې د ده د ژوند د بنمن حبيب الله کلکاني له خپلو ملگرو سره په رڼا ورځ د ده د نيولو په نيت ځانونه ارگ ته ورسول. حبيب الله په مقصد ونه رسېد، او له تلفاتو ورکولو نه وروسته په شا شو. خو دغې نه توقع کېدونکې پېښې په پاچا باندې ناوړې اثر وکړ، په دې ډول چې خپله ټوله کورنۍ يې د مامون کېدلو په مقصد کندهار ته په الوتکه کې واستوله، او د کابل ښار دفاعي ترتيبات يې دغومره ټينگ ونيول چې د عزيز هندي په ژبه "... د شمالي سيمي ټول قدرت هم نه شو کولای چې دا کلکه کلا ماته [کړي] او ورننوزي، خو غازي امان الله خان د خپل تذبذب او وار خطايي له امله په شپه کې دا کلکه کلا د شگو بند په څېر کړه." (عزيز هندي، ۴۱۶) پاچا سمله لاسه وروسته له هغه "دا کلکه کلا د شگو بند په څېر کړه"، چې د هغه د لوی پوځ يوه وړه برخه د جنوري ۱۳مه نيمه شپه په قلعه مرادبيگ کې د مقابلي خوا له يوه ډراماتيک او هيبتناک وار په برابر کې تېښته وکړه. پاچا په همدغې شپې کې هرڅه بايللي وگڼل او له واکمنۍ نه يې لاس واخيست، که څه هم حکومت او د ښار دفاعي ترتيبات پر ځای وو. په پاچا باندې واهمه او وپره غالبه شوه. په نورو څه چې په نژدې کسانو هم شکمن شو، او خپل ژوند ته يې خطر حس کړ. تاريخپوه فيض محمد يې په اړه داسې غږېږي: "... از بي وفايي قشون نظامي و قومي و اهالي شهر کابل و چاردهي... امير امان الله را از حصول ظفر مايوس ساخته و در خوف و رعب گرفتن و به پسر سقا سپردن انداختند." (فيض محمد، ۲۱، ۱۵۸) وروسته چې پاچا امان الله د کابل د نيولو په نيت د کندهار نه غزني ته رسېدلئ و، هم ټکنی شو. دلته دی حتی په خپل داخله وزير، عبد الاحد (مايار) باندې هم شکمن شو، چې د ده په فکر غوښته يې دی د حبيب الله کلکاني پوځ ته په لاس ورشي. (سټيورټ، ۵۲۵) هغه ورته مشوره ورکړې وه، چې د وردگو په لار کابل ته ورد مخه شي، او وردگ به يې په ټينگه ملا وتړي.

اوس به په دې بحث وشي چې يوه نالوستي، غريب کليوال ولي وکړای شول دغسي نظام چپه کړي، چې مؤسس يې، امير عبدالرحمن تر څلوېښت نه ډېر واره او لوی پاڅونونه خپلي و، او لمسي يې هغه له دغه حبيب الله نه ژغورولی ونه شو.

حبيب الله په عام ډول تاجک گڼل کېږي، خو نور په دې شک لري. ارواښاد مير محمد صديق فرهنگ دی په نسب مخلوط گڼي او وايي چې: "... علاوه بر عنصر اصلي تاجک، احتمالاً خون هزاره يا ازبک هم در رگ های

او جريان داشت. " (فرهنگ، ۴۰۱) ارواښاد مجروح، چې حبيب الله يې د اميرۍ په وخت كې په كابل كې ليدلئ و، هم د هغه په اړه ورته نظر ښكاره كوي. " او مرد چارشانه، گندمي رنگ، متوسط قامت بود. چشم و بيني او چهره مردان توراني، مغولي را به خاطر مي اورد. معلوم بود كه او از اختلاط دو نژاد آريايي و توراني به وجود آمده است. " (مجروح، ۲۴) په هر حال، حبيب الله چې د نسب په لحاظ هر څوك و، د دغسي غريب، نالوستي كليوال په لاس د افغانستان د پاچايي نظام چپه كېدل په معاصر افغانستان كې يوه بېسارې پېښه ده. هو امير عبدالرحمن او پاچا امان الله په بېلو وختونو او شرايطو كې واكمني كړې، چې د هغو د واكمنيو د سم پوهېدلو لپاره د هغو د وختونو شرايط بايد په نظر كې ونيول شي. خو شرايط او حالات چې په هر ډول او هرڅنگه وي، دا خلك دي چې پېښي زېږوي، او تاريخ جوړوي، او د خلكو اعلى واكمن يا مشر پكې محوري رول لوبوي، او نفوذ ناكې ډلي - اجتماعي، مذهبي، اقتصادي هم پكې مؤثر رول لوبوي.

په افغان دولتي نظام كې د پاچا امان الله رول محوري و، كه څه هم د ده په وخت كې، افغانستان كې د لومړي ځل لپاره د 'تشكيلات اساسي افغانستان' په نامه نظامنامه، د نورو نظامنامو په لړ كې، ايستل شوې وه. (دغه نظامنامه د رفيق شركت له خوا په كال ۱۳۰۲ (۱۹۲۷) كې په كابل كې په پښتو خپره شوې وه، او يوه نسخه يې زه لرم) په دغې نظامنامې يا اساسي قانون كې د مركزي حكومت او ولايتي ادارو تشكيلات او وظيفې بيان شوي دي. په مركز كې او ه وزارتونه، يوه دولتي شورا، او يوه د طب مستقله اداره تجويز شوې وه. د كابل ولايت آمر د والي، او د ولايتونو آمران نائب الحكومه گان، او د ځينو سيمو آمران اعلى حاكمان ياد شوي دي. د ليري اطرافي وړې سيمې علاقه داري يادي شوي دي. په ولايتونو كې مشورتي شوراگانې هم تجويز شوي دي.

خو په دغه اساسي قانون كې د پاچا واک محدود شوی نه دی. نو پاچا د اساسي قانون په شته والي سره هم اتوكراسي او زورواكي كوله. ولس د قانون، شريعت او عنعنې له مخې د هغه واكمني منلې، او ماليات وركول د دې لپاره چې پاچا امنيتي قوه ولري، او د هيواد امنيت، د خلكو ژوند او ملكيت خوندي وساتي، او د دوى د استازو په مشوره واكمني وكړي. خو پاچا امان الله سياستونه په خپل فكر ايستل او پلي كول. په دې ډول د هغه شخصيت، د هغه نړۍ ليد، او د هغه اراده د حكومت په كولو كې اساسي وو. دى ځوان، روغ او ډيناميك او د وطن خدمتگار و، او ويل يې چې " از خدمت به وطن بالاتر عشقي ندارم. " نو يې غوښتل د سترو كسانو په څېر غټ كارونه وكړي، خو ده دغه كارونه هم په بېرته تر سره كول او هم يې د خپلي خوښي سمونونه پلي كول، بې له دې چې په وړاندي يې د خنډونو پروا وكړي. كه څه هم هغه به غټ وو. دى په خپلي وړې هوايي قوې دومره ډاډه و، چې خنډونه يې مهم نه گڼل. د سمونونو په پلي كولو كې يې له دولتي شورا او حتى له خپلو لوړ پوړو چارواكو سره هم مشوره نه كوله.

په دې ډول پاچا امان الله د خپلې واکمنۍ تر پایه پورې اتوکراسي کوله. د ده د اتوکراسۍ وروستۍ بېلگه هغه وه، چې د ۱۹۲۹ کال د جنوري په ۱۳مه شپه، همدا چې په قلعه مراد بیگ کې د خپلې وړې، مخکښې قوې له ډراماټیکې تښتې نه خبر شو، سمله لاسه له پاچایي نه لاس په سر شو، بې له دې نه چې د چا سره یې مشوره کړې وي، که څه هم د ده استعفی ټول ملت متاثر کاوه. دغه وخت حکومت او پوځ پرځای او د کابل ښار دفاعي ترتیبات هم ټینګ وو، خو دی د هغو پېښو د ادارې نه عاجز شوی و، چې د ده د سیاستونو او چلندونو زېږنده وې. په دغه حال کې دی په خپل ژوند وېرېده، او غوښته یې چې څومره ژر کيږي، له کابل نه بهر شي. بیا نو ده په هماغه نیمه شپه کې خپل مشر ورور وهڅوه چې د ده پر ځای پاچا شي، که څه هم هغه نه پاچایي غوښتله او نه یې کولای شوه. پېښو بس درې ورځې وروسته دغه فیصله باطله کړه، او د کلکان حبیب الله د امیر په نامه یې له جنګ نه د کابل په تخت کښېناست.

پاچا امان الله برسېره پر دې چې اتوکراسي کوله، له پېښو نه زده کړه نه کوله. د خوست لوی پاڅون، چې څه باندې یو کال یې دوام وکړ. او ډېر ځاني او مالي تلفات یې واړول، ده ته د عبرت درس کېدلی شو، چې بیا دغسې کارونه ونه کړي، چې په هغو سره خلک وپارېږي، او امنیت گډوډ شي. خو ده څلور کاله وروسته د دغسې سمونونو په کولو پیل وکړ چې له وخت نه ډېر د مخه، غېر ضروري، پاروونکي او د سلیم عقل پر خلاف وو. د دغو ټولو پایله دا شوه چې د پاچا له گوښه کېدو نه وروسته د نهو میاشتو په بهیر کې د هیواد د دوو لویو ژبو ویونکي د لومړي ځل لپاره سره و جنګیږي. د پاچا ټول سمونونه په صفر کې ضرب شي، په کابل ښار کې سمونپال زلمیان وځپل شي، د قانون او قانوني حکومت مفکوره هوا وکړي، د کابل ښار نژدې ټول کورونه چور شي، دولتي خزانه له پیسو نه خالي او د عصري کېدلو غورځنګ په ټپه ودریږي، او افغانستان کلونه کلونه بیرته پاتې شي.

د امانې دورې له تاریخ سره بې کچه مینه او تنده

ښاغلی زمانې وایي چې دی "د امانې دورې سره بې کچې مینه او تنده لري". گمان نه کوم چې دی د دغې جملې په مانا پوهیږي. دا د یوه عاقل وینا کېدلی نه شي. د دغې وینا له مخې د دغې دورې له ټولو هغو پېښو سره، چې د دغې دورې تاریخ جوړوي، "بې کچې مینه" لرل، احساساتي، د منطق او حتی د عقل پر خلاف وینا ده. د دغې دورې پېښې سره متضادي او ځینې یې ترڅې هم دي. لاهمه داده چې دی د دغې وینا له مخې د امانې دورې له تاریخ سره افایي او بې غرضه کېدلی نشي، او هر څه چې یې په اړه وایي اولیکي، پارتیزاني او یو اړخیز به وي. انتقادي کېدلی خو هیڅ نه شي. په اړه یې د نورو انتقادي لیکنې زغملی هم نه شي. دا د علمي

میتود برخلاف وینا ده چي د پېښو له پوهیدلو سره مرسته کولی نه شي. دا دغسي یو احساساتي دریغ دی چي که هغه ته له یوه اړخ نه وکتل شي، وبه ویل شي چې کوم هغه "مین" چې له خپلي "مینی" سره بې کچه مینه لري، د ناهیلی توپ په حال کې ممکن افراطي عمل او حتی انتحار ته لاس کړي، او که دغسي مین د شوروي اتحاد د ستالین یا د کمبودیا د پول پوت په شان د دولت واکمن شي، د میلیونونو انسانانو قاتل هم کېدلی شي.

د ښاغلي زمانې دغه لیکنې هم افراطي روحیه لري. په هغو کې د دغه اماتور له خوا کترې، تومتونه او بې بنسټه حکمونه لږ نه دي، چي د هغو له مخې ویل کېدلی شي هغه بې سويه، او لکه چې د کوڅې د خلکو وي. غټ مثال یې دادی چې دی د امان الله په اړه زما کتابگوټی "هماغه د انگرېزانو له فتنو نه ډک تبلیغات" گڼي. زه به خوښ وای چې که ده خپل دغه حکم شرح کړی، او "له فتنو نه ډک تبلیغات" یې په گوته کړي وای. ده دغه کار نه دی کړی، او کولی یې هم نه شي، ځکه چې د دغه کتابگوټي ټول موضوعات د هغه وخت په نورو لیکنو کې هم ذکر شوي دي، او لکه چې د مخه مي شرح کړي، د هغه لیکنو کې منشي علي احمد (شالیزی مومند) دی، نه شیخ محبوب علي. او بله داچي لکه چې د مخه مي پوره بیان کړی، دا د برتانیې حکومت یا د هند برتانوي حکومت نه و، چې د پاچا امان الله د پاچایي په نسکورېدلو کې یې لاس لاره، او دا پخپله پاچا و چې د خپلې پاچایي د نسکورېدلو لامل شو- په خلکو باندې د نه منل کېدلو پروگرامونو په عملي کولو، او د خپلي زورواکي او اتوکراسي له امله. ښاغلی زمانې له خپل ذهن نه بس حکم صادر کړی دی، لکه دی چې یې په اړه د صلاحیت خاوند وي. دی په دې نه پوهیږي یا د خپل پارټیزاني دریغ له مخې د دې درک کولی نه شي، چي عمومي حکمونه باید د پېښو پر بنسټ ولاړ وي، او که نه هغه به عندي وي. ده بس په لوېدیځ کې د ویبساتونو د ازادو خپرونو نه په استفادې سره پورتنی حکم او دغسي نور حکمونه صادر کړي، او هغه اواز ته یې غوږ نه دی نیولی، چي هر څوک یې په ځان کې لري. حال دا چې له آزادی نه ناوړه استفاده د سلیم عقل د خاوند علامه نه ده، او د سلیم عقل خاوند تقاضا دا ده چې یو څوک په هر حال او د هرې موضوع په اړه چې وي، د عقلي او اخلاقي قضاوت له مخې وینا، لیکنه، عمل او چلند وکړي.

خو زما د کتابگوټي د یوې جملې په اړه، د ښاغلي زمانې اعتراض د یادولو وړ دی، او هغه داچي دی وا یې، چې ما د غلام محی الدین ارتي نوم په لوی لاس په غلام محی الدین انیس بدل کړی دی. که دی د علمي او دقیقو لیکنو په مقرر و پوهېدلای دغسي حکم به یې نه وای کړی. ما چې د غلام محی الدین د نامه په اخیر کې لقب په دغې علامې [1] کې نیولی دی مانا یې داده چې په متن کې یوازي غلام محی الدین و، او ما په دغې علامې کې دننه د انیس لقب اضافه کړی، چي هغه وخت ماته مالوم نه و او دا په دقیقو لیکنو کې یو منل شوی دود دی چې لیکوال چې له کومي منبع نه نقل کوي، باید هغسي یې نقل کړي، چي په اصل متن کې وي؛ حتی که

غلط هم وي. په هغو کي د هر ډول تغير راوړلو لپاره خاصې علامې وضع شوي دي، چې د هغو له مخې ما د انيس تخلص په دغې علامې I I بنودلئ دئ. بناغلي زماني دي په خپله ناپوهي اعتراض وکړي نه په بل چا.

دا چې بناغلي زماني د امانې دورې له تاريخ سره "بې کچه مينه" لري، يو لامل به يې دا وي، پاچا امان الله ويل چې دی انقلابي دئ، او غواړي د خلکو په ژوند کې انقلابي تحول راولي. بناغلي زماني چې، د ډېرو روايتونو له مخې، ماوست دئ، انقلابي به هم و. انقلاب او ماويزم د يوې سکې دوه مخونه دي. بناغلي زماني پر افغانستان باندي د شورويانو د يرغل په وخت کي په پېښور کې د استريا د کومېټې غړئ و. د دغې کومېټې ډېر افغان غړي ماوستان وو، او دوی د نورو افغانانو په شان د شوروي او د هغه د لاسپوڅي رجم پر ضد فعاليت کاوه. په کابل کې پرچمي رجم هم ماوستان ځپل. دغه رجم خپل نور سخت مخالفان هم د ماوستانو په تور بندي کول او کړول. افغان ماوستانو هم په پېښور کې د خپلي ايديالوجي لپاره هم فعاليت کاوه، لکه نورو گوندونو او کسانو چې همدغسي کول. طبي ډاکټر، سعادت شگيوال، چې زما دوست و، هم د پورته کمېټې غړئ و. خو هغه د يوه ټينگ هيواد پال افغان ملتي په توگه ماوستي، اخواني، خلقي او ستمي ډلي هم وطن ته خطرناکې گڼلې، او پر ضد يې فعاليت کاوه. له همدې امله به و، چې دی په پېښور کې په کومه نېټه کې ترور شو. په پېښور کې د هغه ترور د ماوستانو کار گڼل کېده. که څه هم هلته د نومياليو افغانانو په ترور کې اسلامي حزب نوم گڼلئ و. پېښور د افغان ملي جهاد په دوره کې د ترور غټ مرکز شوی و. له همدې امله به و، چې د افغان ډاکټرانو د اتحاديې مشر، بناغلي نسيم جواد، کوم بل ملک ته کډه وکړه. تر هغه د مخه يې ما ته ويلې و، چې له پېښور نه پښې وباسه، چې د ارواښاد پوهاند مجروح په شان ترور نه شې. د هغه له بيا مهاجر کېدلو نه وروسته بناغلي زماني د هغه ځای ونيوه. په ده باندي هم، چې په ماوست يادېده، په کومي نېټې کې ناکامه ترورستي حمله وشوه، او دی د علاج لپاره استريا يا ناروي ته واستول شو. دی تر اوسه هم لږ څه عيبي دئ. په دغه ډول د بناغلي زماني د ژوند فعاله برخه په مخالفت، ضدیت، پټو فعاليتونو او گوندي مبارزو کې تېره شوې، نه په طبي يا علمي کارونو يا ليکنو کې، خو په ښکاره مؤدب دئ. د ده دغه مبارزه ايزه خاصه ده له هغو ليکونو نه هم جوته ده، چې زما په اړه يې کړي، او هغه يې د يو څو نورو همفکرو له ليکنو سره يوځای چاپ کړي، او يوځای بل ځای يې په غونډو کې ویشي. په دې ډول ده دغه موضوع سياسي او پروپاگنډي کړې ده.

د بناغلي زماني دغه کار د ده د مخينې په نظر کې نيولو سره عجب نه ښکاري. د حيراني ځای دا دئ چې دی دلته په شمالي کليفورنيا کې هم کوبښن کوي چې د افغان کلتوري ټولني نه د خپلو شخصي مقصدونو په لار کې استفاده وکړي. دی په پوره شوق د خپلواکۍ گټلو په ياد غونډو کې، چې دغه ټولنه يې هر کال لمانځي، څلرمه جبهه يادوي، چې هغه، د ده په نظر، د ده نيکه ميرزمان کونړي پر مخ بېوله. حقيقت دا دئ چې د خپلواکۍ په جگړه کې، نه څلرمه جبهه وه او نه ميرزمان د هغې سروال و. دا بل څه نه بلکي د افغان تاريخ مسخ کول دي.

د خپلواکۍ په جگړه کې په دغو درو جبهو کې فعالیت کېده: د خیبر جبهه د سپه سالار صالح محمد په قومانداني، د پکتیا جبهه د جنرال محمد نادر په قومانداني، او د کندهار جبهه د سردار عبدالقدوس په قومانداني. غبار (۷۵۸-۷۲۸) دغه جبهې د محاذ په نامه یادوي او شمېرېې د دغو قوماندانو په قومانداني ډېر نښي: د خیبر محاذ، د چترال محاذ، د کندهار محاذ، د پکتیا محاذ، د وزیرستان محاذ، د پیوړ محاذ، او د تل محاذ. او دی بیا عقب جبهه کابل نښي چې د هغه په نظر هلته "... از نظر سوق الجیشي کدام مرکز عالی سوق و اداره اردوی افغانستان وجود نداشت." دلته مور له اسمار او چترال نه غږېږو، چې د هوایي قوې د مروج کېدلو نه د مخه یې لږ و ډېر د خیبر په شان اهمیت لاره. په لرغوني مهال کې، له منځنۍ اسیا نه په هند باندې یرغلونه او مهاجرتونه شوي دي: د خیبر له لارې نه ډېر، او د چترال له لارې نه تر هغه لږ. چترال په جغرافیایي لحاظ د کونړ د درې سر دی، چې د ستر احمد شاه له وخت نه د افغانستان یوه برخه وه. د نونسمې پېړۍ په وروستۍ لسيزه کې امیر عبدالرحمن او د باجوړ نوي په واک رسېدلې، عمرا خان، په اتفاق یو حکمران د مهتر په نامه په واک کې، خو برتانوي هند، د چترال د ستراچیکي اهمیت له امله پرې حمله وکړه، هغه یې ونیوه، او یوه قوه یې هلته پر ځای کړه، د دې لپاره که روسیه له دغې لارې یا د شاه له خوا د هند په لور سوقیات وکړي، مخه یې ونیسي.

بل کال (۱۸۹۲) امیر عبدالرحمن د پخواني کافرستان له لاندې کولو نه وروسته د باشگل یا بازگل مهمه او اوږده، لویه دره، چې له اسمار نه تر منجان غځېدلې ده، د تگ راتگ او سوداګرۍ لپاره پراخه او تیاره کړه، په اصل کې په دغه مقصد چې که روسیه په هند باندې یرغل کوي، دغه لنډه لار به غوره کړي، چې په دغه حال کې به نور پراخ افغانستان له خطر نه بچ وي. دغه حمله و نه شوه، او کېدل یې هم گران وه، خو د برتانوي هند چارواکي هغه وخت د دغسې حملې وېره په قوت لرله. په هر حال له هغه کال (۱۸۹۵) نه چترال اول د برتانوي هند او بیا د پاکستان تر قبضې لاندې شو. د پاکستان دغه قبضه ممکن یوه ورځ پخپله کونړ ته خطر وگرځي. پاکستان په ژمي کې شاوخوا شپږ میاشتې، د مخکې یانې د دیر درې له لارې چترال ته د واورو له امله ورتللی نه شي، او د کونړ له لارې ورته تللای شي. خو چترال د خپلواکۍ په جگړه کې، چې پخپله افغانستان پرې پیل کړې و، چندان مهم نه و. په اسمار کې هم یوه وړه قوه د جنرال عبدالوکیل نورستاني په قومانداني پرته وه.

د غبار په وینا (۷۲۰) د خپلواکۍ جگړې په اخیر کې، چې سپاه سالار صالح محمد په شا شوی و "قوه افغاني از کونړ در داخل علاقه چترال هجوم کرد. جنگ بین طرفین آغاز گردید، ولي این جنگ ها قاطع نبود، تا متارکه امضا شد، و قوه افغاني مراجعت کرد." غبار دا هم وایي چې، میرزمان کونړي د ډیرو نورو افغانانو په شان د خپلواکۍ په پلوي او د انگریزانو په مخالفت تبلیغ کاوه. ارواښاد سید شمس الدین، چې هغه وخت ځوان و، وایي چې: "میرزمان خان ... در جنگ استقلال در بریکوت (کنړ) اشتراک کرد." (مجروح، ۴۲). بریکوت چې د نورستان یو ښارگوټی، یانې د افغانستان یوه برخه ده، د جنگ ډگر نه و.

خو ښاغلي زماني ټينگ دي چې د خپلواکۍ په جگړه کې د ده نيکه څلرمه جبهه پرانيستلې او پر مخ بېوله. دا چې دی وايي د امانې دورې له تاريخ سره بي کچې مينه او تنده لري، په اصل کې شايد له همدې امله وي چې پاچا امان الله مير زمان له يوه عادي حال نه د خانۍ او اعتبار لوړ مقام ته رسولی و. دلته دهغه په اړه يو څه ليکل ضروري ښکاري. ښاغلي زماني چې زما په اړه ليکني کړي، وروسته له هغه و چې ما يوه شپه د ملگرو په مخ کې د څلورمې جبهې د جعلتوب او له خلکو سره د ده د نيکه د زور زياتي په اړه يو څه ويلې و، چې دی يې پارولئ او بيا يې دغه ليکنه وکړه. زه دلته د موضوع په اجتماعي اړخ يو څه ليکم، او که زماني خپلې ليکنې ته د کمپين او مبارزې شکل نه وای ورکړئ، ما به دغه ليکنه هم نه وای کړې. اوس نو که کورنۍ يې، او په خاص ډول د هغه شخصي کورنۍ، چې زه ورته په درنه سترگه گورم، څه گيله لري، هغه دي پخپله له ده څخه وکړي. زه به دغه موضوع په هيڅ ډول شخصي نه کړم.

لوی مجروح وايي چې "در کتر هم صافي ها (با مير زمان خان که از خوانين و ملکان بزرگ بشمار ميرفت) تصادم کردند و جنگ ها و زد و خورد های متعددی صورت گرفت. مير زمان خان که از ملاکين کتر بشمار ميرفت خود او مرد فعال و جاه طلبی بود که بانجام اجاره درای [داري] های مالیاتي با حکومت های محلي ثروت و اعتباري مزیدی اندوخت بعد با تهاام یک واقعه جنایی در زمان حبيب الله خان محبوس شد و بعد از فوت امير حبيب الله خان محبوسين سياسي و سرکردگان قومي را امان الله از محبس رها کرد و انها را با اشتراک در جنگ استقلال سوق داد مردم را به اماکن خود فرستاد و مير زمان خان باين ترتيب از حبس رها شد و در جنگ استقلال در بريکوت (کتر) اشتراک کرد و با استقرار رژيم امانی او هم بر اعتبار و قدرت خود در ولايت کتر افزود و از حسن نظر و اعتبار دولت بهره کافي برداشت. اما بالاخره شخصي گشت که ديگر در کتر نمی گنجيد و با قيام صافي ها و نارضايي مردم مواجه شد." (مجروح، ۴۱-۴۲)

د عزيز هندي په وينا (۱۵۸) مير زمان کونړي "... له يوه معمولي حالت نه ... پرمختگ کړی و." دغه "معمولي حال" يوه مبهمه افاده ده، او زه نه غواړم په اړه يې څه ووايم.

داسي ښکاري چې مير زمان د منگلو له پاڅون نه وروسته په کونړ کې د لا غټ مقام گټلو په فکر کې شوی و، که څه هم قومي بنسټ يې نه لاره، بيا هم د عزيز هندي په وينا (۲۵۴-۲۵۲) (... کله چې [مير زمان] د منگلو د پاڅون ټکولو نه وروسته د خپل لښکر [ايله جاري] سره سيمي ته ورغی، نو په فکر کې يې بدلون راغی او په خپل سر شو. اوس يې په منظمه توگه نقاره وهله او په خپلو سرتېرو يې پرېږد (تمرين) کاوه او "کله چې د ده ظلمونه خلکو وليدل، هغه يې و نه زغمل او د ده پر ضد يې پاڅون وکړ." اخر خبره حکومت ته ورسېده. حکومت اول برگېډ احمد جان، او د هغه د ناکامۍ نه وروسته يو بل ستر افسر هلته واستاوه. هغه هم امنيت ښه ټينگولی

ونه شو. بيا پخپله پاچا جلال اباد ته لاړ. "پاچا له هغه سره په ډېره نرمي چلند وکړ، سره له دې چې وروسته (له ده څخه) ۹ سوه انگرېزي توپک او څو لکه مرمۍ راووتې." (عزيز هندي، ۲۵۲)

پاچا امان الله به ځکه چې مير زمان يې په خپل سر پرې ايښئ و، چې مور يې هغه "زوي" بللئ او هغه به تل زيات شمېر سوغاتونه هغې ته لېږل. " (عزيز هندي، ۲۵۳) لکه د مخه چې ويل شوي، پاچا د خپلي مور په سپارښتنه زياتره نائب الحکومه گان، بارکزيان، مقرر کړي وو. مير زمان يې هم د هغې په خاطر په خپل سر پرې ايښئ و. پاچا به له دې امله هم د خپلي مور سپارښتني منلې، چې هغې خپل وراره، والي علي احمد، چې د پاچايي خيال يې لاره، سرکښۍ ته نه پرېښود. خو مير زمان د پاچا او د هغه د مور په ډاډينې "... د پاچا په رعيت ... تېرى کاوه؛ محلي حاکمانو له وېرې د ده سره هيڅ نه شول ويلای او آن د شاوخوا د حاکمانو وهل ټکول د ده لپاره معمولي خبره وه." "د ده د نوکرانو د ظلمونو څخه هم څوک خوندي نه وو، او په خپلو گاونډيو خانانو باندي يې هم ډول ډول تيري کول، او د دوی مخکې يې په خپلو مخکو گډولې." (عزيز هندي، ۲۵۳) د همدغې زور زياتي پايله له خلکو سره نښتې او "... شهرت امان الله خان به بيديني هم مزید علت گشت." مجروح دا هم وايي چې "عم ما [سيد زيور شاه] از عناصر ناراض از دولت بشمار رفت. اين زد و خورد ها چهار سال کنر را نا آرام ساخت. بالاخره با اين تصميم اخر حکومت ارامي در منطقه اعاده شد. چند نفر از سرکردگان شنواري کنر اعدام گشتند که اين کشتن و بستن، کينه و انتقام را در دل مردم و مقابل خان مذکور بيشتتر کرد و عواقب آن برای خان ناگوار تمام شد." (مجروح، ۴۲)

مجروح د دغو پېښو نېټه نه ورکوي. دا هم نه وايي چې حکومت له مير زمان سره څه وکړل. دا چې عزيز هندي وايي چې مير زمان د شنوارو له پاڅون نه د مخه په کابل کې "شاهي نظر بند و"، ممکن د دغو پېښو له امله وي. خو دا دغسي نظر بندي وه چې، هغه له کابل څخه يوازي خپلي سيمي ته تللي نه شو. کورنۍ يې هم ورسره وه، او په کونړ کې يې جايداد هم پر ځای و. پر دې برسېره هلته په کابل کې "... د فرقه مشرۍ رتبه ورکړل شوې وه." (عزيز هندي، ۲۵۲) سردار شير احمد چې د شنوارو د پاڅون په ځپلو کې پاتي راغئ، او د جلال اباد ښار تر خطر لاندې شو، حکومت مير زمان کونړي هلته واستاوه، چې د مومندو له ايله جاري او سرکاري پوځ سره په گډه جلال اباد وساتي. خو د عزيز هندي په نظر "... د دې کار د تر سره کولو لپاره مير زمان کونړي په هيڅ ډول موزون نه و. هغه په لومړي سر کې په خپله سيمه کې د بد نوم خاوند و، او مومندو او نورو زيات خلکو [خلک] د ده د وينو تېري و." او هلته "د مير زمان خان د رسېدو سره سم ... د حکومت هڅي له ناکامۍ سره مخ شوې" او دغو "... دښمنو قبيلو او فرقو ته د بدل اخیستنې لپاره په زړه پوري موقع په لاس ورغله ... هغوی په مير زمان کونړي او د هغه په پلويانو بريد وکړ. نتيجه دا شوه چې له لږې مودې وروسته دی او د ده لښکر يې و ځاپه." (عزيز هندي، ۲۵۷) په يوه روايت د مير زمان يو زوی هم د جلال اباد په جگړه کې تلف شوی و.

د مير زمان کونړي اساسي ضعف په خپلې سيمې کې و: هلته يې نه يوازي قومي بنسټ نه لاره، لوی قومونه لکه ساپي، شنواري او مومند ورسره مخالف وو. يوازي حکومت د ده ولي نعمت، او د ده د خانۍ او قدرت سرچينه وه، او همدا چې دغه سرچينه يانې د پاچا امان الله پاچايي نظام مخ په لړزېدلو شو، د ده خانې هم مخ په ختمېدلو شوه. پاچا چې له کابل نه د کندهار په لور روان شو، په کونړ کې گډوډي شوه. ساپيان او شنواري د محلي حکومت پر ضد فعال شول. مجروح په دې اړه اوږد غږېږي. په لنډه توگه، مير زمان، چې له اويا وسله والو ساتنديانو سره گرځېده، په چغه سراي (اوسني اسد اباد) کې له سيد شمس الدين سره مخ شو. په دغه وخت کې دوي ټول د مجروح د کلي، يانې شين کورک په خوا روان وو، چې له شيگل سره نژدې پروت دئ، چې زياتره اوسېدونکي يې شنواري دي. مير زمان مجروح ته وويل چې غواړي اسمار د ده په مشوره له محاصرې څخه خلاص کړي. مجروح وايي چې هغه راته وويل چې "بعضي مردمان اوباش قريه تصميم دارند بر من حمله کنند و شنیده ام انها برای همدستان خود به قريه های ديگر قاصدان و خبر رسانان فرستاده اند." (مجروح، ۵۰) له دغو خلکو نه مطلب ساپيان وو، چې له باديل او ديوه گل نه ولاړ شوي، او د پېچ درې له ساپيانو سره يې په گډه د چغه سراي ولايت مرکز نيولئ وو. مجروح په آس سور، ځان خپل کلي، شين کورک، ته ورسوه. مير زمان له خپلو ملگرو سره پياده، د ماښام په مهال شين کورک ته ورسېد. مجروح وروسته له هغه چې په خپل ميلمستون کې يې د هغو عزت وکړ، د هغه ملگري يې د وطني دود له مخې په نورو کورونو ووبشل. نور نو د هغه په ژبه "خودم به خوابگاه رفتم. لحظه يي بعد صدای فير تفنگ شنيدم. و از بستر برجستم که طرف مهمانخانه بروم. ديدم در بزرگ قلعه از طرف بيرون بسته و زنجير شده است. بر سر بام برآمدم و صدای غلغله و صدای تفنگ ها را زياد تر شنيدم. ديدم که راه برآمدن از سر بام موجود نيست. فرود امدم. در بين حويلي نا آرام و منتظر استاده ماندم که صدای کشودن در کلان بلند شد. به انطرف دويدم. ان ناظر امور ما را ديدم که در راه کشوده سات [است]. گفت خان صاحب را متاسفانه کشتند، و اين شر ذمه قليل اوباش به عجله کار خود را انجام دادند." (مجروح، ۵۱-۵۰)

مجروح نه وايي چې دغه وژنه په مشخص ډول د چا کار و. له ليکنې نه يې ښکاري چې دا د ساپيانو کار وي. خو څنگه چې دغه دواړه قومونه له هغه نه د انتقام اخيستلو په انتظار وو، او مهم کارونه يې په گډه کول، احتمال لري چې دغه وژنه د دواړو کار وي. په هر حال دغه پېښه به د ۱۹۲۹ کال د جنوري په اخر کې شوې وي.

په پای کې به د دغې ليکنې مهم ټکي له يو څو تبصرو سره په لنډ ډول بيان شي.

د ښاغلي زماني دغه حکم چې د امان الله د سقوط پانوی ليکوال برتانوی سکرټر، شيخ محبوب علي دئ، هم سم نه دئ. د هغو ليکونکي ارواښاد علي احمد (شاليزي مومند) دئ، چې د پاچا په ټوله دوره کې د هغه

منشي و. امريکايي ليکواله، ربه ستيوارت، او د منشي علي احمد واره، بناغلي مهدي شاليزي، همدغسي وايي. وروستی چې اوس په سویس کې اوسېږي، او په افغانستان کې يې په حربي پوهنتون کې استادې کوله، وايي چې تره يې د پاچا په ټوله موده کې د هغه منشي و، او کوي ته هم ورسره لاړ، او بيا بيرته وطن ته ستون شو. دغه پانې هم يا په ۱۹۲۹ يا په ۱۹۳۰ کې تهيه شوي دي، يانې هغه وخت چې دی هلته و، نه محبوب علي. اساسي دا هم ده چې پاچا چې له کندهار نه د کابل په نيت غزني ته رسېدلې و، هغه وخت شيخ محبوب علي په افغانستان کې نه و. هغه وخت په کابل کې د برتانوي هند سفارت تړل شوی و. د معاصر ليکوال سيد رسول په وينا "در ۲۰ فبروري همفريز، سفير انگليس، در کابل به عطا الحق وزير خارجه رژيم حبيب الله اطلاع داد که حکومت انگليس قصد دارد سفارتخانه اش را از کابل خارج نمايد... عطا الحق هر قدر کوشيد همفريز را قانع سازد که دولت روز به روز بر اوضاع مسلط ميگردد... اما سفير انگليس حاضر نشد از نظرش بگذرد." و "چون زمستان شديد و ميدان هايي کابل نسبت برف باري مسدود بود، عملي شدن اين برنامه براي چند روز معطل ماند. در دو روز آینده آن "همفريز" تمام اسناد و اوراق سفارت انگليس در کابل را آتش زد، و به تاريخ ۲۵ فبروري که هوا خوب شد، تمام اعضای سفارت در هشت طياره عازم پشاور گرديدند، و رحمت خان را به حيث نماينده انگليس در کابل گذاشتند." (سيد رسول، ۴۷-۴۸)

خو بناغلي زماني وايي چې "دا ليکنه د منشي علي احمد خان نه ده. دی د دربار منشي هم نه و، او نه د خپل موقف پر اساس کره او دقيق معلومات درلودلي شو." دغه جمله سر پايه ناسمه او د هغه د ذهن زېږنده ده. د محترم مهدي شاليزي له قول نه د مخه ويل شوي چې تره يې، ارواښاد منشي علي احمد د فارسي ادبياتو او د کلاسيکو اشعارو علاقمند، او په ديني چارو کې لارښود و، او پر دې ټولو برسېره د تاريخ غزني په نامه يې لاسي ليکنه هم لرله، چې د صدر اعظم محمد هاشم په وخت کې له چاپ نه پاتې او لادرکه شوه. خو د ارواښاد فرهنگ د افغانستان در پنج قرن اخير له مخي دغه ناخپره شوې ليکنه له ارواښاد سيد قاسم رښتيا سره وه، چې ده به له هغه په خپل اثر کې استفاده هم کړې وي، او اوس د منشي د کورنۍ غړي کونښن کوي هغه پيدا او خپره کړي.

د بناغلي زماني بله افسانه دا ده چې "دولت انگليس ده سال زحمت کشيد تا دولت امانيه را با پروگرامش معدوم کند." ډېر حيرانوونکې فکر! په دغه حيرانوونکي بې بنسټه حکم د مخه پوره گرېدلې يم. دلته به دغومره ووايم چې پخپله پاچا امان الله په کندهار کې له يوه امريکايي جورنالست سره په يوې مرکې کې د برتانوي هند حکومت په خپلې ناکامۍ کې تېرته کړې، او پر هغه سربېره يې دا هم ويلي و چې دا افغانستان ملايانو د هغه مخالفت کړې، بې له دې نه چې له چانه يې پيسې تر لاسه کړي وي. خو د بناغلي زماني له دغو ليکنو نه څرگنده ده، چې دی د خپلې خاصې ايديالوجۍ له مخيله "انگليسانو" سره دغسي ټينگ مخالف دی،

چي د پاچا دغه خبره به هم و نه مني. او که ممکنه وای ورته به يې عرض کړي وای چي صاحبه! تاسي چي له وطن نه په وتلو مجبور شوي، دا ستا پر ضد د انگریزانو د توطیو او دسیسو له امله ده. نه د افغانانو د مخالفت له امله.

بناغلی زمانې دا هم وایي، چي همفریز " ... د انگریزي دسیسو او توطیو په جوړولو کي خورا ستره برخه درلوده." د ده مطلب دادی چي پاچا امان الله د همفریز په " دسیسو او توطیو" سره ناکام او له وطن نه په وتلو سره مجبور شو. دی به په دې نه پوهیږي چي یو سفیر د کوربه او د خپل حکومت تر مینغ یوه دیپلوماتیکي واسطه ده او وظیفه یې دا نه ده چي د کوربه حکومت په وړاندي سیاست وضع کړي. دی به د کوربه حکومت په اړه خپل حکومت ته راپور تهیه کړي، او نظر ورکړي، خو دا د هغه د حکومت صلاحیت دی، چي په اړه یې سیاست وضع کړي. لکه چي په متن کې د مخه شرح شوي د برتانوي هند، او د برتانیې د حکومتونو سیاست دا و، چي پاچا امان الله پر خپل مقام پاتي وي. دغه نظر هم ډېر اورېدل کیږي، چي د کلکان حبیب الله په کابل باندي د حملې په وخت کي زخمي شو، او د برتانیې په سفارت کي یې درملنه وشوه. دغه او ازه حقیقت کېدلی نه شي، په دې چي حکومتی قواوو، له هغه سره ارگ ته د تللو په حال کي نښتي نه دي کړي. حکومتی چارواکي د هغه په حملې خبر نه وو، او تیاري یې هم نه درلود. دا یوازي شاهي رساله وه، چي په خپل ټینگ مقاومت سره یې حبیب الله او ډله یې په شا تلو ته مجبوره کړه، او له هغه وروسته و، چي حکومتی پوځیان ورپسې شول، او له یو څو نښتو وروسته، حبیب الله او ملگرو یې په باغ بالا کي سنگر ونيوه، او مقابلې وشوې چي ټږې دیارلس ورځي یې دوام وکړ. په همدغه وخت کې و، چي دی په کومه نېټه کي په هوایي بمبارې سره په اوږه په شریپنل یا چره ولگېد، او زخمي شو، او یرغلگر وار په وار له ډگر نه په شا شول، او پخپله حبیب الله اول پغمان ته لاړ. په کوم ځای کي مې لوستي چي هلته کوم برتانوي جراح د هغه درملنه وکړه، خو د هغه زخم په اصل کې کاري نه و. پاچا امان الله د حبیب الله د یرغل په اړه دغومره ویلې چي ارگ ته د راتگ په وخت کې کوم برتانوي چارواکي یا سفیر له حبیب الله سره لیدلي او خبري کړي وي، خو هغه په دې اړه چي سفارت مامون وي.

بناغلی زمانې د شنوارو پاڅون هم د برتانوي قونسل، جهان گیر خان، په لمسه بولي، او وایي چي ده " ... در اغتشاش شنوار رول مهمی را ایفا نمود." له زمانې نه پرته به دا څوک ومني چي یو خارجي قونسل د شنوارو په شان یو لوی قوم د خپل پاچا پر ضد پاڅون ولمسولی شي. دغه پاڅون ډېر اساسي عوامل لرل، چي شرح یې د مخه شوې ده. هو، د پاچا امان الله د وخت په نا ارامیو کې برتانوي چارواکو ډېر کونښن کاوه، چي څنگه چي دوی د خپل امنیت په اړه د حکومت د امنیتي قواوو باندي ډاډه کېدلی نه شي، دوی باید دغسي چلند ونه کړي، چي په دوي د مکناتن او کوگناري کانې و نه شي، چي په افغان-انگلیس په لومړۍ او دوهمه جگړه کي وژل شوي وو. همفریز، چي له دغو پېښو څخه خبر و، کونښن کاوه چي په نا ارام افغانستان کې د ده او د ملگرو ژوند

خوندي وي، او د خطر په وخت کې ترېنه ووزي. ده د حبيب الله کلکاني د اميري په وخت کې، د ۱۹۳۰ کال د فبروري په ۲۵ مه همدغسې وکړل. ده د هغه واکمني نه پاتې کېدونکې گڼله، او فکر يې کاوه چې نارامي به نوره هم ډېره شي. ده حتی د نورو لوېديځو هيوادو د سفارتونو چارواکي هم وهڅول چې له کابل نه په برتانوي الوتکو کې پېښور ته لاړ شي، او هغوی همدغسې وکړل. په کابل کې د شوروي اتحاد او ترکيې سفارتونه پاتې شول. تر ډېره اندازه د دغه همفريز په کونښونو د امير حبيب الله رجيم بين المللي حيثيت و نه موند.

ښاغلي زماني چې زما په اړه دغه ليکنه کې په اصل کې له شخصي نظر نه کړې ده. ما په يوه مجلس کې د ده نيکه په هغو الفاظو ياد کړی و، چې د مخه يې ذکر شوی دی. ما داهم ويلي و، چې د خپلواکۍ په جگړه کې څلورمه جبهه نه وه، خو دی ټينگ دی چې څلورمه جبهه وه او سروالي يې هم د ده نيکه کوله. دا بل څه نه بس د افغاني تاريخ مسخ کول دي. دی دا هم خيال کوي، پاچا امان الله، چې د ده نيکه يې، چې د امير حبيب الله په وخت کې، په کومې جنايي موضوع کې بندي شوی و، له محبس نه ازاد کړي، او د اعتبار او حيثيت خاوند کړی و، سپېڅلی او له انتقادو نه اخوا دی. دی په دې نه پوهيږي، هيڅ انسان-پاچا وي، يا پير يا ولي-سپېڅلی او له انتقاد نه اخوا نه دی. د معاصر مهال په دولتونو کې، هغه هم د پاچا امان الله په شان، چې په خپله خوښه يې حکومت کاوه. سياستونو او چلندونه په اساسي ډول مهم دي، په دې چې هغه په ټول ولس اثر کوي، او که يې وتوروي، دهغو په وړاندې غبرگونونه ښيي. دوی په واقع کې په دغسې موضوعگانو کې د خپل وخت قاضيان دي، او دا د تاريخپوه دنده ده، چې دغه ټول څه په نظر کې ونيسي، او هغه په افقي ډول د هغه وخت د ليکنو پر بنسټ شرح او بيان کړي. سياسي تاريخ په حقيقت کې همدغه وي. ما په خپل کتابگوتې کې، د پاچا امان الله په اړه دغه ټول په نظر کې نيولي، خو ښاغلی زماني دا ټول هسې "د انگرېزانو د فتنو نه ډک تبليغات" گڼي. دي چې د امان الله له "دورې سره بې کچې مينه او تنده" لري، له دې نه عاجز شوی چې د هغو درک وکړي.

نو د ده په اړه زما هغه وينا سمه ده، چې د مخه مې په همدغې ليکنې کې کړې، او هغه دا چې "د ښاغلي زماني د ژوند فعاله برخه په مخالفت، ضدیت، پټو فعاليتونو او گوندي مبارزو کې تېره شوې، نه په طبي او علمي کارونو کې." ده د همدغه فکر له مخې، زما په اړه له تومتونو، کترو او بې بنسټه حکومونو نه ډکې ليکنې هم په پښتو او هم په فارسي کې په افغان جرمن ويبسايټ کې خپرې کړي. ده په دې هم بسيا نه ده کړې، او هغه يې بيا له يو څو ورته ليکنو سره يو ځای چاپ کړي او يو وخت بل وخت يې په غونډو کې ويشي. دی خيال کوي چې دا هم گوندي مبارزه ده او دی چې په هغې کې مهارت لري، نوم به وگتې. له ده نه چې له ليسانس نه پورته تصديق په لرلو سره ځانله ډاکټر وايي، داسې توقع کېدل چې د ډاکټر په شان چلند وکړي، خو دی له دغسې چلند سره روږدی نه دی، او هغه يې لا په تکليف کوي. له همدې امله وه چې ده دغې موضوع ته د پوهې د شاگرد په څېر و نه کتل، او ډنډوره يې ترېنه جوړه کړه. البته هر څوک حق لري چې د هرچا په ليکنې انتقاد وکړي او

نیمگرتیا بی، که لري، په گوته کړي، خو لیکنی یې باید په سویه او د جامعی له نظر نه وي، نه له شخصي نظره. او په هر حال کې په نظر کې ولري چې دا د اجتماعي اخلاق تقاضا ده. خو بناغلی زماني په دغسې لیکنې کې پاتي راغلی، او له لیکنو او د هغو له خپرونو نه یې واضحه ده چې دي یو پروپاگند چې ماوست دی.

په پای کې به وویل شي چې ننداره ایزلي لیکنې به کله کله، هغه هم د لنډي مودې له پاره، له تاوده هرکلي سره مخ شي، خو هغه به په تېره چې د شخصي غرض له مخې وي، نه دا چې تنویر ونه کړي، تېرايستل به وکړي. څوک چې په ارادي ډول د واقعیت پر خلاف لیکنه کوي، په اصل کې خپل ځان بې اعتباره کوي. نو که څوک غواړي تنویر وکړي، ورته بنایي چې لیکنې یې د ثقه شواهدو او معقولو دلیلونو له مخې وي، نه د بې بنسټه حکمونو او شخصي غرضونو له مخې، لکه د بناغلي زماني چې دي.

اوس نو د هغه کوم خواخوږې ته بنایي چې ورته ووايي چې گوره اول زده کړه، بیا کوزده کړه، او تل رښتین اوسه، او دا چې دا یوویشتمه پېړۍ ده، او په دغې پېړۍ کې د تاریخپوه جان لوکاس په نظر "اوه! نور نو د تاریخپوه دندې اسانې نه دي. د ډېرو دلیلونو له مخې، د دغه حال په گډون چې نور نو خلک-تعلیم کړی وي یا نه وي، ساده نه دي." (۲۴)

دوهمه برخه

د بناغلي سيستاني د ليکنو په هکله

بناغلي کانديد اکاډميشن محمد اعظم سيستاني د بناغلي زماني د ليکنو تر اثر لاندي له وطنوالو نه وغوښتل چي د پاچا امان الله په اړه زما کتابگوټي له خپل ليست نه وباسي، ياني ويې نه لولي. بناغلي سيستاني به د بناغلي زماني په شان زما دغه کتابگوټي د "انگرېزانو له فتنو نه ډک تبليغات" گڼلي وي، چي په يو ويشتمي پېړۍ او هغه هم په لوېديځي نړۍ کې يې دغسي چنگيزي ډول حکم صادر کړي دي. له دې امله د ده د ليکنو په اړه يوه لنډه ليکنه لازمي ښکاري. څنگه چي په تيرو پانوي مي دا تشبته کړه، چي د پاچا امان الله د سقوط په نامه پانوي د ارواښاد منشي علي احمد ليکنه ده، نه د برتانوي هند د سفارت د سکرټر محبوب علي. د هغې په اړه دلته څه نه وایم. دغومره بيا وایم چي هغه وخت چي پاچا امان الله له کندهار نه د کابل په نيت غزني ته رسېدلې و، او دغه پانوي د هغه د سفر په اړه دغسي دقيق مالومات ورکوي، چي په نورو ليکنو کې نه ليدل کېږي. او دغه وخت په کابل کې د برتانوي هند سفارت ترلې او چارواکي يې، د محبوب علي په گډون، له افغانستان څخه وتلي وو، د ده لپاره ممکنه نه وه چي دغسي ليکنه وکړي، په داسي حال کې چي ارواښاد منشي علي احمد له پاچا سره ملگري و. په دې ډول د سيستاني دغه وينا له اصلي موضوع سره هيڅ تړاو پيدا کولی نه شي، او هغه د ده د خپل ذهن محصول کېږي.

لا عجبه داده چي بناغلي سيستاني په خپلې دغې ليکنې کې زما يو بل کتابگوټي "سطحي" گڼلې، په نامه د افغان، افغانستان و مختصري از کوشش هاي افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان. دغه کتابگوټي په ۱۹۷۸ کې د کابل پوهنتون، د ادبياتو د پوهنځي له خوا خپور شوي دي. د ده دغه حکم اول د بحث له موضوع سره هيڅ ارتباط نه لاره. دی په دې نه پوهېږي چي دا د علم او منطق مخالفه طريقه ده، چي غواړي تاسي د خپلي موضوع په اړه هغه څه وليکئ، چي ورسره ارتباط ولري. د لا وضاحت لپاره به ووايم چي که تاسي په لابراتوار کې له هايډروجن او اکسيجن سره کوم بل عنصر گډ کړئ، اوبه تر لاسه کولی نه شئ. داسي هم که تاسي په خپل انټرنټي پيغام کې يو توري کم يا زيات کړئ، پيغام به مو هدف ته و نه رسېږي. په اجتماعي موضوع گانو کې هم د دغه اصل رعايت حتمي دي. تاريخ خو له هغه نه پرته تاريخ کېدی نه شي. تاريخ په اصل کې د تيرو انساني پېښو بيرته رغونه ده او تاسي نه شئ کولی چي ټولي تيري شوي پېښي له سره ورغوي، خو په هغه حال کې چي په هغو کې انتخاب وکړئ، او هغه يې بيرته ورغوي چي، په موضوع پوري مربوطي، مهمې او تمثيل کوونکي وي، او بيا پېښي د عليت د فارمول له مخې شرح او بيان کړي. په دې ډول د

ليکونکي پوهه، تجربه او د څېړني طريقه په تاريخ ليکنه کي اساسي اهميت لري. ښاغلي سيستاني د ښاغلي زماني په شان په خپله ليکنه کې هغه څه ننه باسي چي زړه يې غواړي، او له خپلي ليکني څخه گډوله جوړوي. دغسي ليکنه به ادبيات يا بل څه وي، نه تاريخ، په خاص ډول چي منابع يې ثقه او د باور وړ نه وي، لکه د ښاغلي سيستاني راتلونکي ليکني چې همدغسي دي.

ښاغلي سيستاني د خپل ذهن په حکم زما افغان و افغانستان کتابگوټي "سطحي" گڼي، بې له دې چي محتويات او منابع يې په نظر کې ونيسي. زه عادت نه لرم خپل اثار وستايم، خو دلته مجبور يم ووايم چي زما دغه کوچنی اثر د اصلي منابعو له رويه کښل شوی دی. د يوې برخې ذکر يې دلته لازمه گڼم.

ښاغلي سيستاني د سامويل بېل (Samuel Beal) او ستاني جولي يڼ (S. Julien) ترجمې نه دي ليدلي چې د نامتو چينايي زاير، شون چونگ (زوکړي کال ۲۰۳ زېږدي)، مشهور په هيون تسانگ اثر يې په انگليسي اړولې، وروستي دېرش کاله په هندوستان، شمالي، مرکزي او شرقي افغانستان کي گرځيدلي او په خپل اثر کي يې د افغان نوم په اپوکين (O-Po-Kien) ياد کړی.

ما په خپل دغه کتابگوټي کې د سامويل بېل (۱۸۸۸) له متن نه په استفادې سره د سر پرسي سايکس (Sir P. Sykes) يو غلط اقتباس هم سم کړی، چي هغه د باميان د خلکو په اړه دی. ما ته د دواړو ترجمو په لوستلو سره مالومه شوه، چي د پروفيسر بېل په ترجمه کې د اپوکين ياني افغان کلمه ترجمه شوې نه ده. دغه نوم د پروفيسر جولي يڼ په ترجمه کې ترجمه شوی، چي هغه وروسته د لرغوني هند په نامه د ايليکزاندر کنگهم د اثر اساس شوی دی، او هغه په ټينگه ويلې چي: "زه نزدې ډاډه يم چي د اپوکين له نامه نه د شون چونگ مقصد افغان و."

داسي هم ما په هند کې د لودي او سوري سلطنتونو بيان د اصلي منابعو پر بنسټ کړی دی، لکه چي د گورگانو په وړاندي مي رويناني غورځنگ شرح او بيان کړی دی. د همدغو منابعو پر بنسټ په دغو فصلونو کې دغسي بصيرتونه او نظرونه وړاندي شوي دي، چي ممکن په ډيرو لويو اثارونو کې و نه موندل شي. په فارس يا اوسني ايران باندي د هوتکو حاکميت هم د دغسي اصلي منابعو له مخې او په دغسي دقيق ډول تهيه شوی چې حتی يو ايراني تاريخپوه ستايلی، په داسي حال کې چې ايراني ليکوالان په عمومي ډول په فارس باندي د افغانانو غلبه "فتنه افغانه" بولي. د دوی پر خلاف د ايران تاريخپوه ډاکتر يوسف متولي حقيقي د افغانستان او ايران په نامه په خپل اثر کې زما کتابگوټي په دغه ډول ياد کړی دی: "محمد حسن کاکړ، مؤرخ افغاني، کتاب

خود را در دو فصل و بیست و یک گفتار و با استفاده از منابع فارسی و اروپایی تالیف کرده است. فصل اول این کتاب با عنوان افغان و افغانستان و مربوط به تاریخ سیاسی و تمدن افغانستان تا هجوم چنگیز را و فصل دوم با عنوان افغان ها و تاسیس دولت در تاریخ سیاسی افغانستان را بعد از حمله مغول تا پایان حکومت امیر عبدالرحمن خان مورد توجه قرار داده است. مؤلف که استاد تاریخ معاصر افغانستان در دانشگاه کابل بوده درین کتاب خود گوی سبقت را از سایر مؤرخان پشتون گرا برده و درین راستا حاضر نه شده است که از کلمه ایران در کتاب خود استفاده کند، بلکه ازان تحت عنوان فارس یاد کرده است. مهمترین ویژه گی مثبت این کتاب ارایه دقیق منابع و مآخذ است، که باین شکل در کمتر کتب مؤرخان افغانی به چشم میخورد. (۲۵)

زما د همدغه کتابگوټي اول څپرکۍ په ۴۰ مخونو کې د افغان، افغانستان يا د افغانانو هويت او د هغو استوگنځي ته وقف شوی. دا هم د اصلي منابعو پر بنسټ ۳۷ کاله دمخه تهیه شوی، چي ځيني يې افغانانو ته نوي، او ښاغلی سيستاني به ترې خبر هم نه وي. خو دی سره له دې هم د غومره زړه وړ دی چي زما دغه کتابگوټی "سطحي" وگڼي او لوستونکو ته وښيي چي دی په دغسي موضوع گانو کې متخصص دی. دی به په دې خبر هم نه وي چي دغه کتابگوټی زما د نوي اثر (۲۰۱۱) پښتون، افغان، افغانستان مهم ماخذ دی. ښاغلی سيستاني خيال کوي چي دی د کتاب پېژندنې متخصص دی، او لوستونکي دي دا د يوه واقعيت په توگه وپېژني، خو کاشکي دا واقعيت وای. د تاج التواريخ په اړه د ده له تبصرې نه ښکاره ده چي دی د اصلي او جعلي کتاب تر مینځ توپير کولی نه شي. د ده دغه تبصره يا ليکنه د مخه په افغان-جرمن ويب سايت کې خپره شوې په نامه د سيمای امير آهنين، امير عبدالرحمن خان، در تاج التواريخ.

دغه کتاب زما د ژوند په نامه امير عبدالرحمن ته منسوب، خو تنظيم کوونکي او انگرېزي کوونکي د هغه سرمنشي، سلطان محمد، و. لومړی ټوک يې د افغانستان د داخلي انکشافاتو په اړه او دوهم ټوک يې، په ډېره اندازه، د باندنيو اړيکو او په خاص ډول د سرحدونو د ټاکل کېدلو په اړه دی. دغه کتاب بې له کوم شک نه د برتانويانو په لاس جعل شوی. د دغه جعلتوب په اړه به زه وغږېږم. ښاغلي سيستاني دغه اثر په انگليسي نه دی لوستی. ده د هغه ژباړه د تاج التواريخ په نامه په فارسي لوستلې ده. د کتاب تر لوستلو د مخه ده بايد مالومه کړې وای، چي د هغه ژباړوونکي او خپرونکي څوک دي. نامتو تاريخپوه پروفيسر اي. اچ. کار په خپل کوچني، خو په لويديځ کې ډېر ياد کتاب، تاريخ څه ته وايي، په نامه، وايي چي تاسي پخوا له دې چي د تاريخ په اړه کوم اثر لولئ، بايد معلومه کړئ چي ليکونکي او خپروونکي يې څوک دي. (دغه کتاب، په همدغه نامه، زما په ژباړې، د کابل پوهنتون د ادبياتو د پوهنځي له خوا په ۱۹۷۰ کال کې خپور شوی دی). ښاغلي سيستاني د تاج التواريخ د لوستلو په وخت کې دغه کار نه دی کړی، په داسي حال کې چي نه يې مترجم او نه يې د خپرونکي نوم او نه هم د سلطان محمد نوم پکې ذکر شوی دی. په دوهم ټوک کې يې د غومره ويل شوی چي "بفرمايش عالي

جناب مجدت انتساب شيخ الهی بخش و محمد جلال الدين صاحبان لاهوري سلمهما الله تعالى تاجران کتب بازار کشمير لاهور بطبع اسلاميه لاهور بزيور طبع آراسته گردید. "دغه دوه تاجران شوک وو، مالومه نه ده. دا هم مالومه نه ده، چي دوی دغه ترجمه په خپل نوبت يا د چا يا مقام په سپارښتنه او لگښت چاپ کړې ده. دغو تاجرانو څه علاقه لرل، چي دغه کتاب په ډېر شمېر چاپ کړي، په دغومره شمېر چي په افغانستان کي تر دې نژدې وخت پوري په دوکانونو کي لیده کېده. دا خو به هر چا ته مالومه نه وي، چي هغه په يوه وخت کي په لاهور، بمبيي او مشهد کي بازارو ته عرضه شوي و. فارسي يې هم روانه، ساده او د بيان طرزي يې هم په سويه او قانع کوونکي دي، او په ښاغلي سيستاني تر دې حد پوري اثر کوي، چي په خپلو خاصو عباراتو او افادې سره هم دغه کتاب، او هم د هغه ليکونکي، ياني امير عبدالرحمن، ډېر ستايلی او د کورنۍ اوسنيو منسوبانو ته لا توصيه کړې، چي هغه خلکو ته معرفي کړي. د ښاغلي سيستاني خپل عبارات مې په ياد نه دي، خو دليکني روحيه يې همدغسي وه. په دې ډول دی د خپلي ليکني له مخي د برتانوي هند د حکومت د تبليغاتو ښکار شوي دي.

د تاج التواريخ د جعلتوب کيسه دا ده، چي منشي سلطان محمد د هغه انگریزي لومړنی متن، په لندن کي، جان ميري خپرونکي موسسي ته د چاپ لپاره وسپاره او پخپله پنجاب ته ستون شو، چي اصلي استوگنځی يې و. په لندن کي حکومتي برتانويانو په دغه وخت کي خپل خاص مطالب د هغه په دوهم ټوک کي ځای کړل. ما دغه جعلي توب په لندن کي، د ډاکټري شهادتنامې ته د څېړنې په مهال کشف کړ. دغه کشف هغه وخت ښه يقيني شو، چي ما د برتانوي هند حکومت د پوځ اعلي قوماندان، مشهور لارډ کچنر، هغه راپور وموند، چي په کال ۱۹۰۳ کي يې وایسرای لارډ کرزن ته استولئ او پکي ويلي و چې: "دهغه وروستی برخه په انگلستان کي جعل شوې ده." د "وروستی برخه" نه د هغه مطلب د امير عبدالرحمن زما ژوند دوهم ټوک دی، چي د تاج التواريخ دوهم ټوک کيږي. په دې اړه ما نور تاييدي نوټونه هم وموندل، چي هغه ټول مې په خپل تيسس کي راوړي. دغه تيسس په انگریزي کي زما لومړی اثر شو، چي د امريکي د تکساس دولتي پوهنتون په ۱۹۷۹ کي خپور کړ، په نامه 'د افغانستان ټولنه او حکومت د امير عبدالرحمن په واکمني کي'.

ښاغلي سيستاني دغه اثر لوستلی نه دی. دی په انگریزي نه پوهيږي. ده به زما هغه بل اثر هم لوستی نه وي، چي هغه په ۲۰۰۲ کي په هالينډ کي د برل خپروونکي مؤسسې له خوا خپور شوی، په نامه د افغانستان سياسي او دپلوماټيکي تاريخ، د امير دوست محمد له مړينې نه د امير عبدالرحمن تر مړينې پوري. د برل مؤسسه يوازي اختصاصي آثار خپروي. په دغه اثر کي د امير شيرعلي او امير عبدالرحمن داخلي او باندي سياستونه او په خاص ډول د ډيوراند توافق ليک په تفصيل بيان شوي. دغه اثر به د محترم نسيم سليمي په ژباړه، د علامه رشاد د خپرندويه ټولني له خوا په نږدې راتلونکي کي خپور شي. ښاغلي سيستاني که په پښتو

کي دغه بل اثر هم لوستلی وای، د جعلی تاج التواریخ تر اثر لاندې به نه وای تللی. دغه اثر د ډیورانډ د کرنې په اړه، د دغې کرنې د دواړو خواوو لیکوالو، د نومیالی مشر افضل خان لالا په گډون د مقالو ټولگه ده چې د بناغلی زرین انځور په مشرې، د افغانستان د کلتوري ودي ټولني له خوا په ۲۰۰۷ کي خپره شوې، په نامه د ډیورانډ، د واحد ملت د بېلتون کرښه. په دغه اثر کي د ډیورانډ کرنې په اړه زما اوه نوي مقالې هم نیول شوي دي. دا اثر په پښتو کي د دغې موضوع په اړه یو بېسارې، مهم انتقادي اثر دی. که بناغلی سیستانی دغه اثر هم لوستی وای، د برتانوي هند د حکومت د تبلیغاتو بنکار به شوی نه وای، هغه هم په دغسې موضوع کي، چي افغانانو ته حیاتي اهمیت لري. له همدې امله به وي، چي د ده له لیکنو نه واضحه ده چي د ده په نظر که افغان حکومت او خلکو دغه کرښه په رسمي ډول وپېژندله، له پاکستان سره به د دوی ستونزي پای ته ورسېږي. واضحه ده چي په دغه نظر سره دی د افغانستان په اړه د پاکستان د نقشو درک کولی نه شي، که څه هم ځان نیشنلسټ گڼي. دی دغه تناقض ته هم ملتفت نه دی.

په پای کې به وویل شي، چي امیر عبدالرحمن د تالیف دغه جعل هم د برتانوي هند، او هم وروسته د پاکستان په گټه او د افغانستان په تاوان تمام شوی، چي د ستالین هغه وینا را یادوي، چي "ښه دپلوماسي د یوې فرقي کار کوي".

د بناغلی سیستانی بله خاصه داده چې د خپلو لیکنو د سرچینو ثقه توب هم په نظر کې نه نیسي، او لیکل هم ډېر کوي. دی خیال کوي، چې ډېر لیکل یو څوک د علم لوړې درجې ته رسوي. په دې اړه به هم یوه بېلگه وړاندې کړم. شاوخوا پنځه ویشت کاله دمخه ده، د دعوت په مجله کې، په یوې لیکنې کې ویلي و، چي "... از پوهاند هاله و پوهاند داکتر حسن کاکر، استادان پوهنتون کابل، باید پرسید که هر دو هنگام خروج از کشور دستگیر و به زندان پلچرخي سپرده شدند، چه ها که نديدند از شکنجه و توهين و هتک حرمت وغيره. و اگر فشار نامه هاي پيهم سازمان عفو بين المللي، به ادرس رياست جمهوري و اعضای شورای انقلابي و غيره ارگان هاي ذيربط نميبود، خدا ميداند که چه شري به روزگار شان می آوردند." په هغه وخت کي یوه درانه دوست رانه وغوښتل، چي د دغې غلطۍ د اصلاح لپاره یو څه ولیکم، چي زه یې له وطن نه په بیرون وتلو کي نه، بلکه وروسته په کابل کې ونیولم. ما وویل چې خیر دی، دا کومه غټه موضوع نه ده، او بناغلی سیستانی به خپله تېروته سمه کړي. خو دی سره له دې هم په دغه فکر کي دی او تېر کال یې خپله دغه لیکنه په افغان جرمن ویب سايټ کي خپره کړه، او له نورو لیکنو سره یې په گډه چاپ کړه. بناغلی سیستانی څنگه دغه موضوع نه ده هېره کړې، او په هماغه شکل یې بیا یاده کړې؟ ده به شاید غوښتل وښيي چي کاکر له اجازې پرته له وطن نه وته، او مقاماتو ونیوه او بندي یې کړ. ما په بل ځای کي نه دي لوستلي، چي زه له پوهاند هاله سره یوځای د وتلو په حال کې نیول شوی او بندي شوی وم. څنگه چي بناغلی سیستانی د پرچم په رجم کې د انقلابي شورا د رئیس هیئت

غړئ و، دغه جعلی خبر به ده ته له رسمي منبع نه رسېدلئ وي. پرچمي چارواکو هم د نورو کمونستي رجمونو د چارواکو په شان، خپلو ادارو ته د خپل خاص نظر له مخې خبرونه تهیه کول او رسول. په دغه حال کې د سیستماني وظیفه وه چې په دې اړه ځان ډاډه کړي، او د تاریخپوه په صفت ځان متیقین کړي، خو ده دغه کار تر اوسه هم نه دی کړئ.

حقیقت دا دی چې خادستانو زه د پوهاند هاله له نیول کېدو نه شاوخوا یوه نیمه میاشت وروسته په کابل ښار کې ونیولم. زه یې ځکه بندي کړم، چې ما د نورو استادانو په ملگرتوب د رجم او شوروی یرغل په مخالفت، په دنده، په خاص ډول په پوهنتون کې فعالیت کاوه. دا اسان کار نه و. خو موږ استادانو او محصلانو د عمومي اتحادیې د تنظیم له مخې ورته ملا تړلې وه. په پوهنتون کې د رجم پر ضد نوري اتحادیې هم فعالې وې، چې د دغو ټولو په اړه مي په خپل نوي اثر- د افغان شوروي جگړه کې یوڅه لیکلي دي. زموږ د اتحادیې د سر مسئول کسان- ارواښاد پوهاند فضل ربی پښواک، پوهنوال ډاکټر محمد عثمان روستار تره کي، ډاکټر محمد طاهر هاشمي، او ډاکټر عبدالله او زه وم. د نویو غړو په جلب سره موږ، د مصئونیت په خاطر، یو بل نه خبرول. محترم ډاکټر هاشمیان زما په بلنه د اتحادیې غړئ شو. ده بیا د خطر په منلو سره د اتحادیې تبلیغي پانې، چې محترم روستار لیکلې، د کوم معتمد شاگرد په وسیله ځینو سفارتونو ته رسولې. په مجموع کې زموږ د اتحادیې غړي ډېر شوي وو، او موږ فیصله وکړه، چې لس یا دوولس ورځي وروسته په پوهنتون کې مظاهره پیل کوو، او د ښار په لور به ځو، خو د هغه تر مخه یې ډاکټر روستار او شکرالله کهگدای او زه بندي کړم. زموږ په بندي کېدلو سره د پوهنتون یو شمېر استادان او محصلان له وطن نه ووتل، چې له احتمالي خطر نه بچ وي. خو خاد زموږ له اتحادیې نه خبر نه و، او موږ چې یې ونیولو، په پوهنتون کې د رجم او یرغلگرو پر ضد ویناوو، او فعالیتونو له امله وو. زه یې له دې امله هم د سترگو اغزي وم، چې په ۱۹۸۱ کې د پوهاندی علمي درجې ته رسېدلئ وم. سره له دې چې خاد د علمي شورا خپلو پرچمي غړو ته هدایت کړئ و، او یو غېږ گوندي پوهاند یې هم هڅولئ و، چې زه باید ترفیع و نه کړم. د پوهاندی لپاره زما اثر هم د افغان-انگلیس دوهمي جگړې په نامه د خاد لپاره پاروونکئ و. څنگه چې دغه اثر د ارشیفي پانو پر بنسټ یو مستند اثر و، او څنگه چې دغه وخت په علمي شورا کې پرچمي غړي په اقلیت کې وو، هغه ومنل شو. زما د ترفیع موضوع د غومره جدي شوه چې د پوهنتون رئیس، ارواښاد عزیزالرحمن سعیدی، د معمول پر خلاف، د عالی شورا سروالي پخپله وکړه. د صدارت په بندي خانه کې د "امین ناخدا" په نامه مستنطق راته وویل چې ستا د پوهاندی په ترفیع کې له موږ نه پوښتنه وشوه، خو موږ ځواب ورکړ، چې دا ستاسو خپل کار دی. زما دغه اثر په ۱۹۸۹ کې په پېښور کې د محاذ اسلامي د تنظیم له خوا په فارسي، او پښتو ژباړه یې د محترم افضل ټکور په زیار وروسته خپره شوه.

د پوهاند هاله او زما په اړه د ښاغلي سيستاني ليکنه له يوه بل اړخ نه هم د حيراني وړ ده. دی له مور نه د "بايد پرسيد" حکم کوي، او دا دغسي حکم دی چې د پوليس آمریې په جرمي عمل تورن نه کوي، نه له عالم او استاد نه، هغه هم له پوهاندانو څخه. په دې اړه دغومره وایم چې دا به د ښاغلي سيستاني په گټه وي چې د ادابو د سلوک يو کورس ولولي.

ښاغلي سيستاني په تاريخپوه ياديرې، او دا خو د يوه تاريخپوه وظيفه ده چې ليکنې يې په واقعيتونو او د ثقه شواهدو پر بنسټ وي، خو د ده ليکنې کاشکي دغسي وای. دغې ليکنې ته يې ځير شئ، چې په افغان-جرمن ويب سايت کې د ۲۰۱۴ کال د دسمبر په ۱۳ مه کړې ده، او ويلې چې افغانستان "... از زمان شاه شجاع تا امير حبيب الله خان (۱۸۰۹-۱۹۱۹)، در سياست خارجي خود مستقل نبوده است، و بدون اجازه انگليس نمیتوانست با هيچ کشور ديگر روابط ديپلوماتيک داشته باشد. به کلام ديگر افغانستان يک کشور تحت الحمايه و زير نفوذ سياسي انگليس بوده است."

ښاغلي سيستاني په دغو دوو جملو کې درې غلطۍ کړي دي:

يوه غلطې يې داده " ... تا امير حبيب الله خان ... ۱۹۱۹" ده. د تا امارت امير حبيب الله خان ۱۹۰۱ کيږي، نه ۱۹۱۹. په داسې حال کې چې د ليکونکي مطلب تا اخير امارت امير حبيب الله، يا ۱۹۱۹ دی.

دوهمه غلطې يې دا ده چې په کال ۱۸۰۹ کې شاه محمود پاچا شوی و، نه شاه شجاع. شاه شجاع اول ځل په ۱۸۰۳ کې پاچا شو او دوهم ځل د افغان-برتانوي هند په لومړۍ جگړه کې په واک رسول شوی و.

د ښاغلي سيستاني ډېره غټه غلطې دا بله ده چې د ده په فکر افغانستان د ۱۸۰۹ نه تر ۱۹۱۹، يانې د يوې پېړۍ نه اوږدې مودې پورې " ... يک کشور تحت الحمايه و زير نفوذ سياسي انگليس بوده است." د هغه چا لپاره چې ځان د افغانستان "تاريخپوه" گڼي، دغسي غلطې د هغه ټوله پوهه تر سوال لاندې کوي.

حقيقت دادی چې افغانستان د ستر احمد شاه نه د افغان-برتانوي هند تر دوهمې جگړې پورې، د افغان-برتانوي هند د لومړۍ لنډې جگړې دورې نه پرته، پوره خپلواک هيواد و، او له هغه نه وروسته تر ۱۹۱۹ پورې د افغانستان يوازي باندنۍ اړيکې د برتانوي هند د حکومت له خوا تر سره کېدې. افغانستان په دغې دورې کې هم د چا مستعمره نه و.

د دغې موضوع لنډه شرح لازمي ښکاري.

د هند برتانوي حکومت نه دغومره ساده، او نه دغومره سرټټبه و، چي له افغانانو سره په جنگ کې د خپل پوځ له تباه کېدلو نه وروسته دغه هیواد تر خپل نفوذ لاندې ساتلی وشي. د هغه لپاره یې په افغانستان کې د نفوذ د ساتلو میکانیزم او وسایل هم نه لرل. که ښاغلی سیستم غواړي د معاصر افغانستان تاریخپوه وي، ورته لازمه ده چې په دې اړه د تاریخ یو کورس ولولي.

په هر حال امیر دوست محمد هغسي چي په خپلي لومړنۍ لنډې واکمنۍ کې د خپلواک افغانستان واکمن و، په دوهمې اوږدې امیري کې یو ویش کاله هم خپلواک و. هغه لا په ۱۸۴۸ کې یو پوځ د خپل زوی، سردار محمد اکرم، په قومانداني هند ته واستاوه، چي د سیکانو د واکمن، رنجیت سنگه، په مصلحت له برتانویانو سره وجنگېږي. رنجیت سنگه امیر ته د پېښور د ورکړي وعده ورکړې وه. په گجرات کې جنگ وشو، خو برتانوي پوځ دغه گډ پوځ مات کړ، او بل کال (۱۸۴۹)، یې پېښور هم ونیوه. د امیر دوست محمد خان په دوره کې له برتانوي هند سره یو تړون په ۱۸۵۵ او بل یې په ۱۸۵۷ هم لاسلیک شو. خو هغه دواړو برابر وخواو لاسلیک کړ، او هري خوا د بلي خوا دوست، خپل دوست، او دښمن خپل دښمن و باله. د دوهم تړون له مخي افغانستان ومنله، چي د برتانوي هند یو مسلمان تبعه، نه کوم انګلیس چارواکی، به په کابل کې د وکیل په نامه ځای پر ځای وي. د هغه وظیفه په اصل کې د خبر لوڅې وه، چي خپل حکومت ته د روسیانو په باره کې خبرونه مخابره کړي. په دغه وخت کې برتانویان په هند کې له یوه ستر پاڅون سره مخ شول، چي شاوخوا د یو میلیون پاڅونکو په وژلو سره یې وځاپه. له هغه وروسته و، چي د برتانیې حکومت د هند اداره په خپل لاس کې ونیوله.

د برتانوي هند حکومت له امیر دوست محمد سره د افغانستان په بیرته متحد کولو سره مرسته هم وکړه. کندهار او هرات دواړه، چې کلونه کلونه په خپل سر شوي، او سروالان یې، که څه هم د هغه ورېرونه وو، د فارس د حکومت تر تاثیر لاندې شوي وو، د برتانوي حکومت د وړیا پیسو او وسلو په مرسته، په عالي تدبیر او بې له جنگ نه، بیرته له مرکزي حکومت سره یو موټي کړل، او د خپل بري په پای کې د ستر امیر په لقب، له یو ویش کلونو واکمنۍ نه وروسته په کال ۱۸۶۳ کې په هرات کې وفات شو.

د امیر دوست محمد په دوهمې واکمنۍ کې د نائب امین الله لوگري، او د محمد شاه بابکر خیل لغماني نه پرته بل مهم کس له مینځ نه وړل شوی نه دی. یاغي تګاو هم په پوځي قوت سره آرام کړل شو. امیر دوست محمد په ولسي ډوله اداره سره په ډېر ښه نوم یادېده. که چا ظلم او تېری کاوه، ورته به ویل کېده، چي د امیر دوست محمد له عدالت نه خبر نه یې. دی به په اس سور له خپل منشي سره د کابل په کوڅو کې گرځېده، د عارض شکایت ته به یې په ځیر غوږ نیوه، او په اړه به یې منشي ته هدایت ورکاوه. ستر امیر په خپلي دوهمې واکمنۍ کې د اموي کورنۍ مؤسس خلیفه معاویه سره پرتله کېدی شي. په داسي حال کې چي د قریش واکمني

کورنی. ته منسوب معاویه د شام له ولایت نه ځان د خلافت درجې ته ورسوه، محمدزي دوست محمد، چي مور يې د کندهار د سپاه منصور قزلباشه وه، او دی د درويشتو ناسکه وړونو تر ټولو کشر وو، اول د سدوزي واکمنو، او بيا د خپلو مشرو وړونو په وړاندي له اوږدې مبارزې نه وروسته په خاص تدبير سره ځان د افغانستان واکمنی. ته د امير په نامه ورسوه. امير افغانستان ته په لږو حکومتي عوايدو، او له تشدد نه پرته، په ښې ادارې سره او د ټوټه شوي هيواد، په بيا متحد کولو سره غټ خدمتونه وکړل، خو افغانانو د هغه د خدمتونو درناوی نه دی کړی، او د هغه وخت شرایط يې هم په نظر کې نه دي نيولي. اوس حتی د تاريخپوه په نامه، ښاغلی سيستاني لا د هغه وخت افغانستان د "انگليس تحت الحمايه" هيواد بولي او په خپله هغه، بې له دې چي نوم يې واخلي، د برتانوي هند تر نفوذ لاندې گڼي.

که د ښاغلي سيستاني حکم رښتيا وي، برتانوي هند به ولي د افغانستان د لاندي کولو لپاره د جنرال رابرتس په قوماندانۍ يرغل کاوه؟ حقيقت دا دی چي افغانستان د افغان-انگليس تر دوهم جنگ پوري د ښاغلي سيستاني د حکم پر خلاف " ... یک کشور تحت الحمايه و زیر نفوذ سياسي انگليس " نه و، او امير شير علي دغسي واکمن نه و، چي د افغانستان باندنی سياست دوی ته وسپاري، او د دوی يو انگليس الاصله سياسي استازی په کابل کې ومني، نتیجه جنگ او د کابل اشغال، او په مزار کې د امير وفات شو، خو په کابل کې د برتانوي هند سياسي استازي، کوگناري له خپلو چارواکو سره په يوه ملي پاڅون کې ووژل شو، او کابل بيا اشغال شو. وروسته د دوی پوځ د کندهار په ميوند کې د غازي محمد ايوب په مشرۍ، د افغانانو په زور په غوڅه مات شو. په کابل کې د برتانوي هند چارواکي د دوي له دوهم يرغل نه وروسته په دې لټه کې شول، چي افغانان د دوی په خوښه کوم افغان د امير په نامه په شمالي افغانستان کې د امير په نامه ومني، او پخپله له افغانستان څخه په شا شي. دوی په دې کې هم پاتي راغلل. حتی سردار عبدالرحمن هم، چي په سمرقند کې له يوولس کاله کېدوالي وروسته نه افغانستان ته ستون شوی و، اول د دوی شرایطو ته غاړه نه ايښوده. په خان اباد کې، چيرته چې هغه له سمرقند نه ځان رسولی و، د برتانويانو د دوی افغان قاصدانو له لاري د خپل نيکه د وخت افغانستان واکمني غوښتله. برتانويانو قندهار له افغانستان څخه جلا تر خپل نفوذ لاندې نيولی وو، خو سردار عبدالرحمن چي د ميوند فاتح، سردار محمد ايوب، په خپلې لاري کې لوی خنډ گانه، د برتانويانو شرایط ومنل، او له خپلي اولې ادعا نه تېر شو.

دی بيا د برتانويانو په موافقه کابل ته د تگ په خط کې په چاريکارو کې، د ۱۸۸۰ کال د جولای په شلمه د شاوخوا دېرشو زرو افغانانو له خوا د امير په توگه غوره شو، او برتانويانو دوه ورځي وروسته (جولای ۲۲) د هغه واکمني په رسمي ډول ومنله. په کابل کې د برتانوي هند سياسي استازي، لپيل گريفن، له امير عبدالرحمن سره، د سرای خوجه شاته، په ذمه غونډۍ کې دوه ورځي په رسمي ډول خبري وکړې او د موافقې

شرایط رسمي او نهايي شول. برتانويان له کابل نه ووتل، او امير عبدالرحمن هلته خپله واکمني پيل کړه. دغه ټول انکشافات په تفصيل سره يوازي زما د ايم. فل. په تيسس کې بيان شوي، چې هغه په ۱۹۷۱ کې په څه باندي درې سوه مخونو کې په دغه نامه خپور شو: افغانستان، د داخلي سياسي انکشافاتو مطالعه، ۱۸۸۰-۱۸۹۲.

په لنډ ډول، افغانستان د امير عبدالرحمن په واکمنۍ کې هم د کوم هيواد مستعمره نه وه. د هيواد يوازي باندنۍ اړيکې د برتانوي هند حکومت ته منحصرې شوې. په کابل کې يوازي د هند مسلمان تبعه د اېجنټ په نامه هستوگن شو، چې وظيفه يې د خبر لوڅۍ وه، او هغه په دربار کې هغسي حيثيت لاره لکه وکيل چې د امير دوست محمد په وخت کې لاره. پر ده باندي امير قيود هم ايښې وو. ده امير ته هم رپوټونه تهيه کول او خپله پوسته يې هم د امير پوسته رسوونکو وړله، او راوړله، او په دربار کې يې هم يو محقر ځای درلود، چې حتی مارټر ډيورنډ، چې په کال ۱۸۹۳ کې هغه په دربار کې په دغه حال وليد، خپل حکومت ته يې د هغه په هکله شکايت وکړ.

امير عبدالرحمن په داخلي چارو کې پوره خپلواکي درلوده. افغانانو هم په خپل عادي ژوند کې د خارجي نفوذ احساس نه کاوه. خارجي قوه په افغانستان کې ميشته نه وه. حکومت د خپلو قوانينو له مخې چلول کېده. د افغانستان پوځ هم محدود نه وو. د امير د واکمنۍ په اخيرو کې نژدې يو لک منظم دايمي پوځ تنظيم شوی او وسله وال شوی و. د امير په وخت کې د کابل ماشين خانه، چې امير شيرعلي خان شروع کړې وه، دغومره فعاله وه، چې ډول ډول توپونه پکې جوړېدل. په داخلي چارو کې د امير عبدالرحمن خپلواکي له دوه لاندې بېلگو څخه ښه پوهېدل کېدلی شي.

په کال ۱۸۸۵ کې چې امير په رسمي دعوت هند ته تللی و، هلته وایسرای ځيني وغوښتل چې که دی د افغانستان په داخلي چارو کې هم د ده مشوره ومني. امير ورته رد وويل، چې زما رعيت په داخلي چارو کې ستا مشوره نه مني، او زه دغه کار کولی نه شم، او زه يوازي په باندنيو اړيکو کې ستا مشوره منم. بل مثال د امير د داخلي خپلواکۍ په اړه د کونړ د سيد محمود پاچا په اړه دی، چې هغه د جنگ په وخت کې د غازیانو پر ضد د برتانويانو خوا نيولې وه. په جلال اباد کې يې د برتانوي هند حکومت له سياسي استازي، لپېل گريفن سره په کتنه کې ورته مشوره ورکړې وه، چې افغانستان دي په ورو برخو ووبشل شي، په دې ډول چې يوه له بلې نه بېله او ټولې يې د برتانيې تر لاس لاندې وي. ده دغه مشوره هم ورته ورکړې وه، چې " ... تر هغو چې محمد جان خان او پلويان يې پوره مات شوي نه وي، او د برتانيې حکومت پوره لاس بری شوی نه وي، له هغه سره دي اخيري فيصله و نه شي. " د هغه مشورو په گريفن دغومره ښه اثر کړی و، چې ورته يې دغه بل ضمانت ورکړ، چې " ډی دي ډاډه وي چې حکومت به خپل لوزونه، او ټولې وعدې چې ورسره کړي، هر څه چې پېښ شي، ترسره کړي او

له دې امله به هېڅ تاوان ورته و نه رسېږي، چې ده د برتانيې خوا نيولې ده. "خو د امير عبدالرحمن په وخت کې د گريفن ضمانت بې اثره شو او هغه له سيد محمود سره چې د امير شيرعلي د کورنۍ پلوی هم و، سخته ونيوله او ترېنه وغوښتل چې ده سلام ته کابل ته راشي. دی پر ځان وېرېده، چې امير به يې له مينځ نه يوسي، لکه چې نور محلي متنفذ کسان يې هم له مينځ نه وړي وو. ده د هند له حکومت نه وغوښتل، چې امير ته د ده سپارښتنه وکړي. په دې اړه څو ليکونه تبادله شول، او په يوه کې يې ليلې گريفن ته وويل: "کوم هغه خدمتونه مي چې کړي، په دغه مقصد نه وو چې په بله نړۍ کې راته گټه ورسوي." ده دا هم ورته وليکل چې "تر اوسه مي چې څه په وسه کي وو، حکومت ته خدمت وکړ، او په خلکو کي مي بد نوم وگاټه، او تر هغو به کابل ته ولاړ نه شم چې تر څو مي د برتانيې حکومت نه ډاډينه ترلاسه کړې نه وي." د برتانوي هند حکومت د باندنيو چارو وزير، لایل، د ۱۸۸۲ کال د جنوري په ۱۲مه امير ته وليکل چې وايسرای " ... ډاډه دئ، چې د عدالت په هغه احساس چې تاسي جلالتمآب پکې نوم ايستلئ دئ، ټکنی به مو کړي چې له سيد احمد [سيد محمود] نه د هغه د زوی د گناهونو قصور واخلي." د ده زوی سيد احمد د امير د پوځ نه هغه وخت په شا شوی و، چې دی کندهار ته له سردار محمد ايوب سره د مقابلې لپاره روان و. په ځواب کې امير ورته وليکل چې "که هغه [سيد محمود] په پاک زړه د هغه احترام وکړی. ... زه به د هغه د زوی په گناه جزا ورنه کړم، او که يې عملونه د قولونو پر خلاف وو، زه به بله چاره و نه لرم، غېر له دې چې ويې شرم." د هند حکومت د هغه په اړه نور څه و نه کړل. او امير خپل سپه سالار، غلام حيدر خرخي، ته د هغه په اړه همدغسي حکم وکړ، او هغه د ۱۸۸۲ کال په نومبر کې سيد محمود له خپل مقر، د کونړ له پشدد، نه وشاره. هغه اول متيايي، او بيا له هغه ځايه د هند حسن ابدال ته پناه يووړه، او د امير د ژوند تر پايه پوري هلته يې د برتانوي حکومت په معاش ژوند کاوه، او د امير حبيب الله په وخت کې بيرته کونړ ته ستون شو.

امير لا په کال ۱۸۹۲ کې چې د برتانوي هند حکومت چترال ونيوه، په داسي حال کې چې روسانو په کال ۱۸۹۲ کې له پنجه نه پورته د بدخشان علاقه له افغانستان نه په زور نيولې وه، افغانستان ته خطر حس کړ، او په فرمانونو کې يې خپل ولس په دې ډول مخاطب کړ، چې اوه خلکو، هغو چې په افغانستان باندي دوه ځلي يرغل کړئ، غواړي درېيم ځل يې هم وکړي، خو د هند حکومت په دې اړه ځان پوه نه کړ. لکه چې په دې اړه يې ځان ناگاره اچولئ و، چې امير دخپلي واکمنۍ په اخيرو کلونو کې چې حکومت يې ټينگ او پوځ يې پياوړئ و، ځان حتی د هند حکومت ته په رسمي ليکونو کې هم د خپلواک افغانستان او د هغه د مضافاتو واکمن بنوده.

بناغلی سيستاني د غټو ويناوو او حکمونو په صادرولو سره عادي دئ. هغه هم بې له دې چې حکمونه يې په واقعيتونو بنا وي. د ده دغې وينا ته توجه په کار ده، چې د ۲۰۱۵ کال په جون کې يې په افغان-جرمن ان لاین کې کړې: "... هر يکي از اينها [شاهان و اميران افغانستان، از زمان احمد شاه بابا تا ظاهر شاه] ده ها،

صدها لشکر زیر فرمان خود داشتند، که در سرتاسر قلمرو مستقر بودند. "یو څوک چې دغې وینا ته ښه ځیر شي، ورته به عجبه ښکاره شي چې دا څنگه تاریخپوه دئ چې دغه وینا یې کړې، چې هغه برسېره پر دې چې مبهمه او مبالغه ایزه ده. په واقعیت بنا نه ده. له هغې نه ښکاري چې افغانستان په دغې اوږدې مودې کې لوی پوځونه لرل. حال دا چې تر امیر عبدالرحمن نه د مخه افغان واکمنو دغومره عواید نه لرل، چې لوی پوځ لرلی و شي. لوی پوځونه له کافي عوایدو نه برسېره ودانیو، دفترونو او میرزایانو ته ضرورت لري. په داسې حال کې چې ځینو قومونو حکومت ته مالیات نه ورکول، او نورو چې د جمع بست په نامه ورکول، ډېر لږ وو، چې هغه هم د هغو ملکاتو له لارې حکومت ته رسېدل. دا امیر عبدالرحمن و، چې له درانیو نه پرته، د نورو قومونو په ښیرازو محکو باندي یې د سه کونټ سیستم جاري کړ، چې د هغه له مخې دمخکو درېیمه برخه حاصلات حکومت ته تخصیص شول. په دې اړه ډېر پاڅونونه وشول، او حکومت په خپل پوځ هغه ټول وځپل. تر هغه د مخه د افغانستان نظامي قوت له منظم پوځ (سپاه منظم) نه په غیر منظم پوځ (سپاه غیر منظم) ډېر متکي و.

امیر شیرعلي په دوهمي واکمنۍ کې تر پنځوس زره نه زیات منظم پوځ، د اول ځل لپاره، تنظیم کړ، دا امیر عبدالرحمن و، چې نژدې یو لک منظم پوځ یې تنظیم او وسله وال کړ، او حکومتي عواید یې د درندو مالیاتو او ګمرکي عوایدو په وضع سره تر پخوا نه په کراتو زیات کړل. تر دوی د مخه واکمنو په زیاتي اندازې په قومي ايله جاري یا سپاه غیر منظم اتکا لرله، خو هغه د قومي مشرانو تر ښځ حکم لاندې وو، او هغو د دغه خدمت په بدل کې له حکومت نه ډیرې پیسې او امتیازات ترلاسه کول. په دې ډول دوی د ډېر قوت او اهمیت خاوندان کېدل. څنگه چې په افغانستان کې د واکمنو کورنیو په غړو کې ډېر جنګونه کېدل، او باندني یرغلونه هم یو وخت بل وخت کېدل، واکمنان قومي ايله جاريو ته ډېر محتاج وو. دا امیر عبدالرحمن و، چې د لوی منظم پوځ په تنظیمولو سره یې د افغانستان دغه ملک الطوایفي طرز له مینځ څخه یووړ، او په ټول ملک کې یې د خپلو چارواکو له لارې حکومت وکړ. دغه موضوع او دغه انکشاف په اصل کې ډېر پېچلئ او د ټولني او امنیت په چارو کې یې اهمیت هم ډېر دئ. هغه زما په دغه اثر کې په تفصیل خپرل شوی دئ: د افغانستان ټولنه او حکومت د امیر عبدالرحمن په واکمني کې.

ښاغلي سیستاني په دې نژدې وختو کې د نیشنلستانو پېښې کوي. هغه کتابګوتی چې ده د یو شمېر لیکوالو له لندو لیکنو نه تنظیم کړئ، په دغه نامه یاد کړئ، "دفاع از ارزش های ملي وظيفه عناصر ملي است." داسې هم دي چې د نورو لیکنې د افغان نیشنلزم یا خپلواکۍ پر خلاف وګڼي، هغوی په ترڅو کلمو یادوي، او حتی پرې تور لګوي. د بیلګې په ډول ده د ۲۰۱۴ کال په سپتمبر کې په افغان-جرمن ویسایت کې د ډاکټر محمد زمان ستانيزي په اړه لیکلي چې "اقای ستانيزي برای بی اعتبار ساختن استقلال کشور چقدر پول از انگلیس و پاکستان میگیرید؟"

ددغې وينا په لوستلو سره به ډېر لوستونکي حېران شوي وي، چې دغه "تاريخپوه" څه وايي؟ د ده وظيفه تاريخ ليکنه ده، چې حقيقت و مومي يا په نورو تور و لگوي؟ له تور نه يې بنکاري، چې دې خبر دئ چې ستانيزی له "انگليس او پاکستان" نه د خپل خدمت په برابر کې پيسې تر لاسه کوي، خو دا معلومه نه ده چې هغه څومره دي. بناغلي سيستاني په ډاکتر ستانيزي دغه تور وروسته له هغه ولگوه، چې هغه په کومي تلویزوني مرکې کې ويلې و، چې افغانستان له ۱۹۱۹ د مخه هم خپلواک و، خو بناغلي سيستاني چې هغه په دلایلورد کولی و نه شو، دغه تور ولگوه، چې ځان د افغان خپلواکي او نیشنلېزم مدافع ونيي، خو دی فکر نه کوي چې د افغانانو ياد دغومره ضعيف نه دئ چې د ده هغه خدمتونه له ياده وباسي، چې د شوروي د اشغال په وخت کې يې شوروي يرغلگرو او د هغه لاسپوڅي رجيم ته د انقلابي شورا د رئيسه هيئت د غړي په توگه کړي او په دغه عضویت سره يې د هغو د سياستونو او عملونو پلوي کوله، چې مقصد يې د افغان نیشنلېزم او خپلواکۍ ځپل، او د هغو د مدافعانو وژل وو، د دې لپاره چې افغانستان د پرچمي رجيم له لاري يو تابع هيواد شوی وي. په دې اړه بناغلي جمشيد پايږم د ۲۰۱۵ کال په فبروري کې په افغان-جرمن ويبسایت کې ليکلي، چې "... کدام اساس و معيار در نظر گرفته شد که معلم صاحب [سيستاني] يکدفعه از ده پانزده نفر ادم درجه اول مملکت شدند و عضو هيئت رئيسه شوراى انقلابي شدند؟ و دفتر کار معلم صايب سيستاني که در ارگ بود چنان در چند پرده حفاظه ميشد که برای رسيدن به حضور ايشان بايد از هفت خوان رستم عبور ميشد؟" بناغلي سيستاني د هغه په ځواب کې د انقلابي شورا غړيتوب منلی، خو هغه يې د خطر د رفع لپاره بنوولی، او دا يې هم ويلي چې دی د هيڅ گوند غړی نه و. په دې اړه بناغلي سيد حميد الله روغ وليکل چې "... مطمئن هستم که از اين اظهار ايشان راهي به سوی برئت کشوده نيست."

په رښتيا هم يو څوک چې په دغسي ايديالوجيکي رجيم کې، لکه د پرچم، سمله لاسه په دغسي لور مقام و گمارل شي، هغه څوک وي چې مقاماتو ته د اعتبار وړ وي. دا خو مالومه ده چې د پرچم گوندگي دغسي غړي هم لرل، چې غټې وظيفې يې تر سره کولې، خو گوندي غړيتوب يې پټ، او په بنکاره غير گوندي و. اساسي دا ده چې ژوند په هر حال کې د وجدان يا عقلي او اخلاقي پر نسيب له مخې وشي. د دغسي پر نسيب خاوندان په خاص ډول خپل ولس ته د خطر په وخت کې ستونزي مني او حتی مرگ مني خو خپل خلک نه پرېږدي، او له خپل پر نسيب نه نه تيرېږي، او خپل وجدان نه معذب کوي. افغان مجاهدينو د شوروي اتحاد د اشغال او د هغه د لاسپوڅي پرچمي رجيم په وخت کې همداسي وکړل، او د يوه ميليون نه ډېر يې شهيد شول. که دوی هم د بناغلي سيستاني په شان تسليم شوي وای، شورويانو به ټول افغانستان لاندي کړی وای، خو دوی د بناغلي سيستاني پر خلاف د يوه زبرځواک په وړاندي هم په خپلو ملي او ديني ارزښتونو تر پايه پوري ټينگ ودرېدل. خو بناغلي سيستاني په دغه وخت کې هم د يرغلگرو او د پرچم رجيم خوا ونيوله، او د انقلابي شورا په رئيسه هيئت کې

بې ورته خدمت کاوه، نه خپل وطن او خپلو خلکو ته. په دغې مخینې سره اوس دی باید عادي ژوند اختیار کړي، او له دې نه ډډه وکړي، چې د غومبسي په شان چپچل وکړي. خودی داسې نه کوي او اوس هم نارې وهي، چې "ما نه فرد را برای نظام میخواهیم، و نه نظام را برای فرد، بلکه هر دو را برای وطن و خدمت به آن میخواهیم." اوس به دغې پوښتنې ته څه جواب ورکړي، چې که ته په رښتیا په خپلې دغې ادعا معتقد وای، ولي دي شوروي یرغلگرو او د هغو لاسپوڅي پرچمي رجیم ته په انقلابي شورا کې خدمت وکړ، نه خپل وطن ته، چې پکې پیدا شوی، لوی شوی، روزل شوی او تعلیم کړل شوی وي؟ په دې ډول تا په اخلاقي لحاظ هغه استحقاق له لاسه ورکړی، چې اوس افغانانو ته د وطنپالنې توصیه وکړي. ته نور د اخلاق معلم کېدلی نه شي.

د ښاغلي سیستانی بل حکم د همدغه کال (۲۰۱۵) د جولای په میاشت کې په افغان-جرمن ویب سايټ کې کړی، او ویلي چې "داود خان با هیچ کس از سیاست مردان معاصر خود قابل مقایسه نیست." دی نه مشخص کوي چې محمد داؤد له کوم اړخ او نظر نه د خپل مهال له سیاست مارو سره د پرتلې وړ نه دی. په اصل کې که تاسې یو څوک د هغه د وخت په شرایطو کې و نه گورئ، هغه په رښتني ډول پیژندلی نه شی، او که یې په اړه هر څه ووايي، هغه به ستاسې خپل نظر وي، یاني عندي رنگ به ولري، او علمي او افایي به نه وي. ښاغلي سیستانی به محمد داؤد له دې امله د خپل عصر د سیاستمارو سره د مقایسې وړ نه گڼي، چې هغه د سرطان کودتا په زیاته اندازه د پرچمیانو په مرسته وکړه، او د هغوی د سرکسان یې په حکومتی لورو مقامونو و گمارل، او نور پرچمیان یې په اطرافي ادارو کې په زیات شمېر مقرر کړل. په دې ډول د پرچم گوندگي حیثیت او اعتبار وموند.

د ښاغلي سیستانی په نظر د محمد داؤد معاصر سیاستماران به د هغه ترونه او تېرونه وي. خودی له خپلو ترونو سره پرتله کېدلی نه شي. هغوی د خپل مشر ورور، محمد نادر په مخکښي او تدبیر دغه نظام له کورني جنگ نه وروسته په پښو و دراوه او محمد داؤد په دغه نظام کې هغه وخت هسک شو چې امنیت پکې خوندي، حکومت پر ځای ولاړ، او منځنۍ تعلیم کړې طبقه هسکه شوې او هیواد د عصري کېدلو پر لار روان و. د محمد داؤد له "معاصر سیاستمدار" نه به د هغه مطلب ارواښاد پاچا محمد ظاهر وي، چې دواړه سره همزولي او تربوران وو. محمد داؤد په کال ۱۹۱۰ کې او محمد ظاهر په ۱۹۱۴ کې پیدا شوی و، خو دوي د شخصیت له نظر نه ډېر متفاوت وو، پاچا دموکرات، لبرل، او د واکمنۍ چندان لېوال نه و. د اعدام مخالف و، په داسې حال کې چې محمد داؤد زورواک، د واکمنۍ لېوال، نیشنلسټ، او د اعدام پلوی و. دواړو د سیکولر نظام او د هیواد عصري کېدل غوښتل. محمد داؤد د صدارت په لسو کلونو، او پاچا د دموکراسۍ په لسيزه کې وځلېد. خو محمد داؤد چې د صدارت په وخت کې وځلېد، د پاچا او د خپل ورور د همکارۍ له امله هم و. البته دی د انکشافی پروجو نوبتگر او مخکښ و. په هر حال ده د صدارت په دوره کې د انکشافی او عصري کولو حرکتونه

د پلان شوي اقتصاد په چوکاټ کې پر مخ بوتلل. دوی دواړه د وطن صادق خدمتگاران وو، او هيڅ يوه يې ناوړه استفاده نه ده کړې، او محمد داؤد له خپل شخصي ملکيت نه د هيواد د ابادۍ لپاره ډېره استفاده کړې ده.

خو ښاغلي سيستاني دا په نظر کې نه نيسي، چې محمد داؤد له اول نه زورواک و، او په سياست او اداره کې يې له شدت او زور نه کار اخيستی، په تېره په اولو وختو کې چې د هغه له امله په "سردار ديوانه" هم يادېده. د صدارت په وخت کې يې د ارواښاد شاه محمود د صدارت نوې ډموکراسي خپه کړه، چې خلک ورته ډېر هيله من شوي وو، او په ولس مشرۍ کې يې د پاچا محمد ظاهر د وخت د ازادې او ډموکراسي مخه ونيوله. په دې ډول محمد داؤد په افغانستان کې د فردي ازادۍ او ډموکراسۍ د غورځنگ خپه کوونکي او د ازاد مارکيټي اقتصاد مخالف گڼل کېدلی شي. ده وروسته د سرطان په کودتا دغسي قانوني نظام نسکور کړ، چې لويې جرگې منلې، او سراسري ازادو انتخاباتو تائيد کړی و، او له امله يې ازادې او ډموکراسي په افغانستان کې په بېساري ډول ځای نيولې و. په دغې دورې حکومت تر هر وخت نه ډېر د قانون له مخې چلېده او ښځې او نارينه په بېساري ډول ازاد وو. دغه ټول انکشافات هغه وخت ممکن شول، چې په افغانستان کې د لومړي ځل لپاره د قانون له مخې سلطنت واکمني پاچايي کورنۍ ته، او حکومت اولس ته مختص شو. دا په افغانستان کې په پاچايي نظام کې د ډموکراسۍ د يوې نوي پروسې شروع وه، چې د وخت په تېرېدولو سره پياوړې کېدله. رسمي چارواکي هم تر بل هر وخت ډېر د لياقت او تخصص له مخې حکومتي مقامونو ته رسېدل، او دغه کار په جامعي هم ښه اثر کاوه. ډېره مهمه دا هم ده، چې په دغه موده کې فرد د سياست له مخې بندي شوی نه دی، او بندي کېدل يوازې د محکمې په حکم و. هيڅ څوک اعدام شوي نه دي. پاچا محمد ظاهر د اعدام مخالف و. د ده د انسان دوستۍ حس له دغې پېښې نه واضح دی: پاچا يوه ورځ يوازي، د خپلې ملکې او ډېرېره په ملگرتوب له کابل نه پلخمرې ته لاړ او هلته يې د يوه مقتول له پلار نه وغوښتل، چې د خپل زوی قاتل، چې هغه د ده وراره و، او د محکمې په حکم په اعدام محکوم شوی و، وښيي. هغه په افتخار سره د پاچا خبره ومنله. دغه پېښه ډېرو ته د يقين وړ نه ښکاري، خو دغه قصه ما ته دغسي يوه کس کړې، چې زه پرې باور لرم.

د ډموکراسۍ د لسيزې په دغو انکشافاتو سره افغانستان په سيمه او نړۍ کې نوم وايست. په دغه دوره کې افغانستان د لوېديځې نړۍ و نارينه او ښځو گرځندويانو ته دغسي يو هيواد شوی وو، چې هغوی په ډاډينه سره په ټول افغانستان کې ازاد گرځېدلی، او ځانله په خپلو خيمو کې اوسېدلی شول. هغومره ډېر گرځندويان چې په دغې دورې کې افغانستان ته راغلل، شايد هيڅ وخت په دغه ډېر شمېر نه وي راغلي. د هغو په راتگ سره د گرځندوی صناعت (هوټلونه، تم ځايونه، د لرغونو سامانونو او اثارو هټۍ) په بېساري ډول سره وده وکړه، او په مجموع کې افغان اقتصاد يې پياوړی کړ. نو ويل کېدلی شي چې د قانوني پاچايي او د ډموکراسي لسيزه د معاصر افغانستان په تاريخ کې يوه ځلانده دوره وه، خو د واک لېوال، محمد داؤد دغه ځلانده دوره د "قلابي

دموکراسي " په نامه، د چپيانو په مرسته په کودتا سره ختمه کړه. په داسي حال کې چې ده له اتلس کلنۍ نه تر هغه وخت پوري څه کم څلوېښت کاله په ملکي او نظامي لوړو مقامونو کې په پوره اختيار سره واک چلولی و. ده په دې قناعت و نه کړ او کودتا يې وکړه، چې په هغې سره يې په وطن کې يو نوی تخريبي فصل پرانيست.

محمد داؤد په کودتا سره قانوني نظام نسکور او قانوني ژوند او قانوني حکومت بې اهميت کړ. ده يو شمېر د سرکسان هم، د ارواښاد محمد هاشم ميوندوال، ارواښاد مرستيال خان محمد، او ارواښاد ماما زرغون شنواري په گډون، سره له دې چې هغوی د ده په شان نیشنلت وو، د پرچميانو په فشار، د محاکمې نه پرته، د کودتا په تور له مينځ نه يووړل، او نور ډېر يې بندي کړل. ده په دغه ډول د سرکسانو اعدام بيا رواج کړ، په داسي حال کې چې د افغان سياست له دغه وحشي عمل نه، د پاچا محمد نادر خان له قتل نه وروسته پاک ساتل شوی و. د کودتا بله پایله دا شوه چې محمد داؤد په نظامي کودتا سره واک ته د رسېدلو لار وښودله او دی په افغانستان کې د عصري نظامي کودتا مخکښ شو. د کودتا بله پایله دا شوه، چې پوځ په سياست کې دخپل شو، په داسي حال کې چې تر هغه د مخه، د پوهنتون له مظاهرو سره سره، له سياست نه ليري ساتل شوی و. له هغه وروسته و، چې حفيظ الله امين، چې د خلک د ډموکراټيک گوند د نظامي څانگې آمر و، په دغه فکر شو، چې محمد داؤد کودتا وکړه، مورې يې هم کولی شو. له هغه وروسته و، چې ده خپل گوند ته د نظامي افسرانو په جلبولو پيل وکړ. ما په خپل 'د شور کودتا نومي' اثر کې ويلي و، چې هغه د درې سوه نظامي افسرانو په قوت کودتا وکړه، خو وروسته راته معلومه شوه، چې هغه په دغو پنځو کلونو کې څه کم دوه زره بسکته رتبه نظامي افسران گوند ته جلب کړي، او په قوت يې دغومره ډاډه و، چې غوښتل يې د خپل پلان له مخې د زمري په مياشت کې کودتا وکړي، او په هغې د "زمري انقلاب" نوم کښېږدي. له هغه نه پرته هم د ولسمشر په نشته توب سره، د ده د نظام دوام په شک کې، او د کورني جنگ احتمال زيات و. نو ويل کېدلی شي چې محمد داؤد، له خپلو ډيرو خدمتونو سره سره په افغانستان کې د نظامي کودتا او د دې اوږدې نارامۍ سر مؤسس دی. په اصل کې د همدغې کودتا او د دغو ناراميو له امله ده چې د افغانستان راتلونکي د اندېښني وړ شوي ده.

محمد داؤد، چې د خپل ژوند په وروستيو شېبو کې د خلقي کودتاچيانو له خوا خپل ژوند په خطر کې وليدی، د خپلي کورنۍ د غړو وژنه يې هم جائزه بلله. د افغانستان په تاريخ کې څه، چې حتی د انسان په تاريخ کې به دا يوه بېسارې تراچيدي وي. ښاغلي محمد داؤد ملکيار چې د محمد داؤد له کورنۍ سره يې د خپنۍ ارتباط لاره، او په اړه يې د دقيقو مالوماتو خاوند دی، وايي چې د شور د کودتا په ورځ " ... کشته شدن اکثر اعضای خانواده محمد داؤد خان، بشمول اطفال معصوم به تصميم داؤد خان و بدست يکي از اعضای خانواده او صورت گرفته است." دا په داسي حال کې چې د محمد داود زامن او لوني د لوړ او ملي فکر خاوندان وو، او هيڅ يوه يې له خپل ممتاز مقام نه د ځان يا کورنۍ لپاره استفاده نه ده کړې. مشر زوی يې، عمرجان لا د دغسي

آزاد قضاوت خاوند و، چي په اخر کي د خپل تره، ارواښاد محمد نعيم، په شان د خپل پلار د سياست مخالف شوی و. محمد نعيم لاد خپل ورور پر ضد د کودتا په لټه کي و. په هر حال، محمد داود د خپلي کورنۍ د غړو - مېرمنې، لونیو (له محترمي درخانۍ نه پرته، چي هغه وخت هغه هلته نه وه) او اوس په سويس کې ژوند کوي) او تور پېکۍ نه پرته (چي وروسته وفات شوه)، او زامنو (له عمر جان نه پرته، چي هغه تر دوی دمخه په گولۍ لگېدلې او مړ شوی و) د ژوند سلبولو حق نه لاره، او د محمد داود دغه امر د هغو په حق کې ظلم و، هغه هم په دغسي حال کي، چې معلومه نه وه چي کودتاچيان به د هغوي حيثيت او ژوند ته خطر پېښ کړي، لکه د ده د کورنۍ د يو څو پاتې کسانو، او د هغه د لونیو - درخانۍ او تورپېکۍ مزاحم نه شول.

ښاغلی سيستاني سره له دې هم فکر کوي، چي "داود خان با هيچکس از سياستمداران معاصر خود قابل مقايسه نيست." دی به په دغه فکر سره فردي ازادي، دموکراسي، قانوني حکومت او حتی ژوند ته هم ارزش نه ورکوي، او په اجتماعي او ولسي ژوند کې به د هغو اهميت او ضرورت درک کولي نه شي. له همدې امله به وي، چې دی اوس هم د تاريخ په نامه په خپلو ليکنو کې خپل شخصي او پرچمي فکرونه ځايوي، او په دې ډول افغان تاريخ مسخ کوي.

ښاغلی سيستاني د کانديد اکادميشن په حيث ځان د دغه صلاحيت خاوند بولي، چي دا او دغسي نور حکمونه له خپل ذهن نه صادر کړي. ده دغسي حکمونه دغومره ډېر کړي دي، چي اوس يې عادت شوی دی، خو په يوه سقه روايت د کانديد اکادميسن درجه ده ته په دې، چي د انقلابي شورا غړی و، د خاصي پېرزويني په خاطر ورکړل سوېده، لکه چي يو څو نورو ته هم همداسي پېرزوينه شوې ده. لا مهمه داده، چي د افغانستان د علومو اکاډمي په اصل کي د شوروي اتحاد د اکاډمي په ماډل بنا ده، نه د لرغوني يونان افلاتون په ماډل، چي د هغې مؤسس و. دغو دواړو اکاډمي گانو په اساس کې توپير لاره. شورويانو د افلاتون د اکاډمي نوم غوره کړ، چي اکاډمي يې علمي حيثيت ولري، خو دغو اکاډمي سره اساسي توپيرونه لرل، او ډېر مهم يې دا و، چي د افلاتون په اکاډمي کي تفکر ته حد او حدود نه وو، او د شوروي اکاډمي محدوده وه. په ظاهر کي هغه مارکسيزم - لينينزم ته محدوده وه، خو په واقعيت کې لينينزم - ستالينيزم ته. د همدغي ازادۍ له برکته و، چي د افلاتون په اکاډمي کې د ارسطو په شان متفکر هسک شو، چې د تجربې او مشاهدې پر بنسټ يې د اول ځل لپاره د ژوند په هره ساحه کي ژور ابتکاري نظرونه وړاندي کړل، په داسي حال کي چي د شوروي اتحاد په اکاډمي کي حتي نامتو ساينس پوه، سخاروف، د خپل ازاد فکر او قضاوت له امله له مسکو نه د گورکي ښار ته تبعيد شو. هغه په افغانستان باندي د شوروي اتحاد د نظامي يرغل په وړاندي د مخالفت اواز جگ کړی و.

ښاغلی سیستانی چي د کابل د پرچمي د شوروي ډول اکاډمي کي د کانديد اکاډيميشن مقام ته جگ شو، خپله ليکنه به يې د ليننيزم- ستالينيزم په محدود او غير علمي چوکاټ کې دننه کښلي وي، او که نه تر فيع يې کولی نه شوه. د شوروي اکاډمي محدوديت په خپل وار د دې لامل شو چي، پخپله د شوروي ليننستي او ستالينستي نظام سقوط وکړي، او تلپاتي ځای يې د خلقيانو په وينا د "تاريخ کنده" شي.

اوس چي دغه نظام د تاريخ کنده شوی او ورسره ليننستي شعارونه، چي ښاغلي سيستاني به څومره تکرار کړي وي، ده هم د نورو اپورتونيسي چپيانو په شان نشنلنيزم ته پناه وړي ده. خو دی په دغه مصلحتي او ويب سايتي نشنلنيزم کي هم افراط کوي. هغه وخت چي د نېشنلنيزم رښتيني ازمويينه وه، ده د شوروي او پرچم خوا ونيوله، او افغان ولس او افغان خپلواکي ته يې شا کړه، نو دې په دغې ازمويينه کې په مطلق ډول ناکام شو. اوس دی په هغه لار روان شوی، چي پرچميان د مخه پرې روان شوي وو. نجيب الله چې په اخر کې ځان مسلمان وښود، او کارمليانو مجاهدانو ته وپرونه وويل، ښاغلی سيستاني اوس د پاچا امان الله د نېشنلنيزم خوا نيولې، هغه هم په افراطي او شل ډول. خو سره له دې هم د هغو نورو پرچميانو په شان له پخواني محدود فکري چوکاټ نه بيرون او ازاد شوی نه دی. نو د ده په دغه نشنلنيزم باندې اعتبار کول به هسي سادگي وي. ده بس د وخت په تقاضا سره طرف بدل کړی، او اوس يې د پخواني پاچا پر ضد مبارزه پيل کړې، او ملامتوي يې چي د مغول واکمنو په شان يې ودانی نه دي جوړي کړي. معلومه ده چي دی دغه واقعيت ته ارزش نه ورکوي، چي پاچا محمد ظاهر د معاصر افغانستان په واکمنو کې، يوازي واکمن و، چي دغسي دولتي نظام يې د اساسي قانون پر بنسټ پر پښو ودراره، چي په هغه کې سلطنت له حکومت نه د لومړي ځل لپاره بېل شو، او ازادي د افغانانو په ژوند کې په فکر او عمل کي په دغه ډول تحقق وموند، چي بل هېڅ وخت يې په دغسي ډول تحقق موندلی نه و. دغه اساسي قانون، چي په سيمه کي يې ساری نه درلود، افغانانو ته ممکنه او اسانه کړه چي ژوند د ازادي په فضا کي وکړي. که څه هم دا د دغې پروسې اوله مرحله وه.

خو محمد داؤد دغه عظيمه او د خلکو په گټه پروسه، هغه هم د ازادۍ پر ضد پرچميانو په مرسته په نظامي کودتا سره په ټپه ودروله. ده په خپل دغه قانون ضد عمل سره، د دې لپاره چي ځان د دولتي واک هسکي ته ورسوي، په وطن کي د نارمی وړ پرانيست، چي په يوه او بل شکل تر اوسه هم دوام لري، او افغانان د خپل وطن راتلونکي ته اندېښمن کړي. خو څنگه چي ده په خپل دغه قانون ضد عمل سره د پرچم گوندگي ته اعتبار ورکړ، ښاغلی سيستاني، او د هغه په شان نور، اوس په يوه او بل ډول، د هغه په ملاتړ، او د پخواني پاچا پر ضد ليکني کوي.

(پای)

يادښتونه

دلته د دغې ليکنې منابع هغه وخت ياد شوي، چې په متن کې د لومړي ځل لپاره ذکر شوي دي. تکرار يې په لنډ ډول په متن کې ياد شوی دی.

1. ۱- عزيز هندي، د غازي امان الله خان زوال، له اردو نه ژباړوونکې، فرهاد ظريفي، خپروونکې، د افغانستان د علومو اکاډمي، پېښور، ۱۳۸۱، ۲۰۰۲، مخ ۴۴۰
2. ۲- ريه تيلي ستيورت، اور په افغانستان کې، دوهم چاپ، خپروونکې، يونيورسل، ۲۰۰۰، مخونه، ۵۵۸، ۵۲۰
3. ۳- لودويک ادمک، د شلمې پېړۍ تر نيمايي پوري د افغانستان باندنۍ چارې، له شوروي اتحاد، جرمني، او برتانيې سره اړيکې، د اريزونا پوهنتون، توک سان، ۱۹۷۴، ۴۹
4. ۴- فيض محمد هزاره، تذکر انقلاب، مدون داکتر حفيظ الله شريعتي (سحر)، ناشر انتشارات ميچيد، محل نشر و چاپ نامعلوم، ۱۳۹۳/۲۰۱۳، ص ۲۱. دکتور سحر نومی گوید که نسخه اصلی ويا نقل آنرا از کدام منبع به دست آورده و نسخه اصلي آن در کجا است. محل نشر آن هم واضح نيست. در هر حال اين اثر به ارزيابی مفصل ضرورت دارد، که متاسفانه اين جای آن نيست. له ليکوال محترم سعد الدين شپون نه مننه، چې دغه اثر يې را استولئ، هغه هم په ډېر ښه وخت.
5. ۵- ميک چيزني، کابل تر محاصرې لاندې، خپرونکې مارکوس واينر، پرنستين، ۱۹۹۹، ، ۹۲، دغه اثر د فيض محمد تذکر انقلاب ترجمه ده، چې ميک چيزني له روسي نه په انگرېزي اړولې ده. او ځای ځاي يې خپل يا د روسي مترجم تبصرې هم راوړي. دغه ترجمه جمله په جمله نه، بلکه د هغو د مفهومونو لنډ بيان دی، خو ميک چيزني يو طالب العلم او امانتکار مترجم دی.
6. ۲- ادمک، (۱۹۷۴)، ياد شوی اثر، ۸۹، ۹۰
7. ۷- عبدالحی حبيبي، جنبش مشروطيت در افغانستان، سازمان مهاجرين مسلمان افغان، چاپ دوم، ۱۹۹۹، ۱۷۳
8. ۸- فيض محمد، ياد شوی اثر، ۱۷
9. ۹- عزيز هندي، ياد شوی اثر، ۲۴۵
10. ۱۰- ادمک، ياد شوی اثر، ۸۵
11. ۱۱- ستيورت، ياد شوی اثر، ۳۸۲

- 1 2 . ۱۲- سيد شمس الدين مجروح، سرگزشت من، به اهتمام سيد فضل اكبر، چاپ شخصي، كابل، ۲۰۱۲/۱۳۹۱، ۳۲
- 1 3 . ۱۳- مير غلام محمد غبار، افغانستان در مسير تاريخ، دولتي مطبعه، كابل، ۱۹۲۷/۱۳۴۲، ۸۱۷
- 1 4 . ۱۴- عبد الباري جهاني، د سنځل نويد (قول نقل)، په افغانستان كې د اجتماعي تحولاتو په وړاندي غبرگونونه، ۱۹۱۹-۱۹۲۹، مخونه ۱۴۸-۱۴۹
- 1 5 . ۱۵- د قول نقل سنځل نويد، واكنش های مذهبي و تحولات اجتماعي در افغانستان ۱۹۱۹-۱۹۲۹، فارسي كوونكی محمد نعيم مجددي. له محترم نعيم مجددي نه مننه كوم چي ددغه مخ چاپي نقل يې را استولئ دئ.
- 1 6 . ۱۶- فضل غني مجددي، افغانستان در عصر اعليحضرت امان الله خان ۱۹۱۹-۱۹۲۹. چاپ شخصي، كاليفورنيا، ۱۹۹۷، ص ۲۵۵. له محترم فضل غني مجددي نه په دغي وسيلې مننه كوم، چي د خپل دغه اثر يوه نسخه يې رابښلې ده.
- 1 7 . ۱۷- سيد رسول، حقايق ناگفته در باره حبيب الله كلكاني، كتابفروشي فضل، پشاور، ۱۹۹۹/۱۳۷۸، ص ۴۲
- 1 8 . ۱۸- نوردك بریت، افغانسي، روسان په افغانستان كې، ۱۹۷۹-۱۹۸۹، اكسفورډ پوهنتون، نيويارك ۲۰۱۱، ۲۹
- 1 9 . ۱۹- رچرډ فرای، د پارس ميراث، خپروونكی مزدا، كاليفورنيا، ۲۰۰۴، ۲۹
- 2 0 . ۲۰- بېلابېل ليكوال، غازي امان الله خان، د افغانستان د خپلواكۍ ستورئ، د افغانستان د كلتوري ودي ټولنه، جرمني، ۲۰۰۵، ۱۶۰-۱۶۱
- 2 1 . ۲۱- د رای ديوي ليكني، راديكال هيومنست له مخي، جون ۲۷، ۱۹۵۴، مخ ۳۰۷، د قول نقل سټيوپټ، ۵۱۲، ۵۱۱
- 2 2 . ۲۲- احسان الله، امانې دوره، د افغاني رنسانس دوره، له فرانسوي نه پښتو كوونكی، پروفيسر ډاکټر محمد اکبر ستايلی وردگ، ماخذ غازي امان الله خان، بېلابېل ليكوال، ياد شوی اثر، مخ ۲۴
- 2 3 . ۲۳- هيرودوت، تاريخ، ژباړه د ډپويد گرین، شيكاگو پوهنتون، ۱۹۸۸، اووم كتاب، لسمه ماده، مخ ۴۷۱
- 2 4 . ۲۴- جان لوكاس، د تاريخ راتلونكي، بيل پوهنتون، ۲۰۱۱، ۱۵۷

5 2 . ۲۵- داکتر یوسف متولي حقيقي، افغانستان و ايران، پژوهشي پيرامون روابط سياسي و چاپ
هاي مرزي، از احمد شاه دراني تا احمد شاه قاجار، نشر کرده استان قدس رضوي، مشهد، ۱۳۸۳،
ص ۷۳۰

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**